

Cultuurhistorische waardenanalyse en -bepaling *historische kern*

Inleiding, kaarten en aanbevelingen

Wijk bij Duurstede

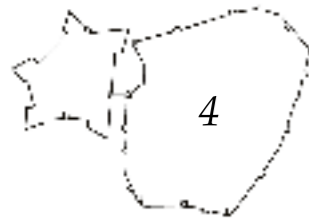

*Cultuurhistorische waardenanalyse en –bepaling historische kern **Wijk bij Duurstede***

Deel 1

Inleiding, kaarten en aanbevelingen

Inhoud

Woord vooraf	5
Opzet	6
Inleiding	8
Cultuurhistorische waardering	10
De zes waarden	11
De algemene cultuurhistorische orden	14
Toevoegde waarden op de cultuurhistorische waardenkaart	16
Cultuurhistorische waardenkaarten	17
Overzichtskaart	18
Noordwestkwartier	19
Noordoostkwartier	20
Zuidoostkwartier	21
Zuidwestkwartier	22
Mariënhove en Duurstede	23
Haven	24
Algemene aanbevelingen bij de cultuurhistorische waardenkaart	25

Woord vooraf

In elke stad heerst een zekere dynamiek. Er zijn altijd veranderingsprocessen aan de gang en bij deze veranderingen wordt men geconfronteerd met de aanwezigheid van relictten uit het verleden en spelen herinneringen een belangrijke rol. Als er keuzes gemaakt moeten worden en men de geschiedenis van de stad een warm hart toedraagt, is het van belang te weten wat vanuit cultuurhistorisch oogpunt waardevol is. Het verzamelen van cultuurhistorische informatie is om die reden noodzakelijk. Met cultuurhistorische kennis is het beter mogelijk de ontwikkeling van projecten te sturen, bestemmingsplannen te optimaliseren en bouwaanvragen te beoordelen. De gemeente Wijk bij Duurstede heeft ter voorbereiding van het actualiseren van het bestemmingsplan Binnenstad Archimedia opdracht gegeven de cultuurhistorische waarden vast te stellen van de binnenstad, het kasteelpark, Mariënhove en de haven. De waardestelling zal als basis dienen voor de cultuurhistorische paragraaf bij het bestemmingsplan en van invloed zijn op het beleid ten aanzien van de historische kern. Cultuurhistorie krijgt in het geactualiseerde plan dus meer aandacht dan voorheen. De gemeente Wijk bij Duurstede is er van overtuigd dat het belang van een aantrekkelijke historische kern dient te worden behartigd. De verschijningsvorm van de historische kern, het kasteelpark, Mariënhove en de haven is geen zaak van een verzameling van individuele eigenaren, maar van iedereen. Elke inwoner van Wijk bij Duurstede, voorbijganger of bezoeker wordt ermee geconfronteerd. Omdat de schoonheid en aantrekkelijkheid van Wijk bij Duurstede een zaak is van allen, streeft de gemeente Wijk bij Duurstede naar openheid op dit gebied en heeft gevraagd het rapport van de cultuurhistorische waardenanalyse dusdanig op te stellen dat iedere geïnteresseerde, leek of ingewijde, kennis kan nemen van de cultuurhistorie van de stad. Archimedia heeft zijn best gedaan het rapport zo leesbaar, overzichtelijk en duidelijk mogelijk te maken.

ARCHIMEDIA

Bureau voor bouw- en cultuurhistorische projecten

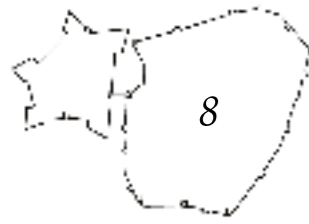
drs F.L. Gaasbeek

Het rapport bestaat uit twee delen. Het eerste deel bevat een inleiding/handleiding waarin het doel van de waardenanalyse, de waarden zelf en de opbouw van de cultuurhistorische waardenkaarten worden beschreven. Bij de kaarten zijn aanbevelingen gevoegd hoe men kan omgaan met de waarden. Dit zijn algemene aanbevelingen op basis van de cultuurhistorische waardenkaart.

In het tweede deel, de bijlage, is de methode van waarden nader toegelicht. Daarna volgt de inventarisatie van de cultuurhistorische waarden. Deze inventarisatie wordt gekoppeld aan een beschrijving van de wordingsgeschiedenis van de nederzetting. Dit is om de vastgestelde waarden van de geïnventariseerde componenten te verbinden met de geschiedenis en te laten zien welke waarden zij vertegenwoordigen binnen die geschiedenis. Na die algemene schets van de geschiedenis van Wijk bij Duurstede wordt ingegaan op de objecten zelf die gegroepeerd zijn in zes deelgebieden. De zes deelgebieden zijn de stad Wijk, verdeeld in vier kwartieren, kasteel Duurstede samen met Mariënhove en de haven. Ieder stadskwartier is onderverdeeld in straten. Elk object binnen de historische kern is bestudeerd. Dus ook bebouwing van zeer recente datum. Alleen door de stad in zijn totaliteit te bestuderen is een gedegen afweging te maken. Recente bouwwerken kunnen namelijk evenzeer een positieve bijdrage leveren aan het historisch-ruimtelijke stadsbeeld als oude bouwwerken. De bepaling van de zes waarden is gebaseerd op literatuuronderzoek, archiefonderzoek en bestudering van de objecten zelf. Een literatuur- en bronnenlijst is aan het einde van het rapport bijgevoegd, enerzijds omwille van de verwijzingen in de tekst, anderzijds ter stimulering van verdere bestudering.

Inleiding

Wat heeft de gemeente Wijk bij Duurstede aan waardevols in huis? Voor beleidsmakers en uitvoerders van de gemeente is er op dit moment geen goed overzicht. De gemeente wil weten wat er aan cultuurhistorisch erfgoed aanwezig is binnen de oude kern van Wijk, de haven, het kasteelterrein Duurstede, Mariënhove en hoeveel waarde dat heeft. Men heeft om die reden om een cultuurhistorische analyse en waardering gevraagd. Deze analyse geeft een overzicht van de aanwezige cultuurhistorische objecten en beschrijft de historisch-ruimtelijke ontwikkelingen gerelateerd aan deze cultuurhistorische componenten. De gemeente wil deze waardenanalyse als basis van een toetsingskader gebruiken, bijvoorbeeld als input voor de cultuurhistorische paragraaf van het bestemmingsplan Binnenstad.

Met het geformuleerde kader kunnen nieuwe ontwikkelingen gestuurd worden met behoud, inpassing of zelfs versterking van de cultuurhistorische waarden. Cultuurhistorie kan op deze wijze een rol gaan spelen bij het opstellen van randvoorwaarden in planvorming. Op een ander ambitieniveau is de waardenanalyse ook gedacht als versterking van de aandacht voor cultuurhistorie en als draagvlak voor het behoud van deze cultuurhistorie in de context van de stad.

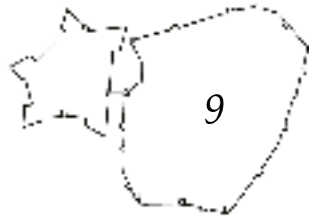
Het overzicht wordt daarom ook geacht een instrument te zijn voor verschillende gemeentelijke diensten en beleidsvelden die cultuurhistorische belangen willen integreren in hun afwegingen. De waardenanalyse is dus tevens afwegingskader, een vertrekpunt voor beleid en toetsingssteen voor van buiten komende ontwikkelingen voor bestuur en ambtenaren, vooral diegenen die zich bezig houden met ruimtelijke ordening, beheer, infrastructuur of ruimtelijke inrichting. Bovendien maakt een cultuurhistorische analyse ook duidelijk wanneer nader onderzoek nodig is, wanneer bepaalde objecten dreigen te verdwijnen. Maar het rapport zou de cultuurhistorie ook een plaats kunnen geven binnen andere afdelingen, bijvoorbeeld onderwijs.

De genoemde van buiten komende nieuwe ontwikkelingen zijn in feite plannen/voorstellen van ontwikkelaars en ingezetenen. De waardenanalyse en -bepaling geven ook deze partijen een handvat in het ontwikkelen van plannen/voorstellen in een voor de gemeente gewenste richting.

De openbaarheid van de waardenanalyse biedt de mogelijkheid aan iedere belangstellende om inzicht te krijgen in de aanwezige cultuurhistorische waarden van de oude kern. Het zal het draagvlak voor cultuurhistorie vergroten bij het publiek. Cultuurhistorische kwaliteiten

Inleiding

verschaffen bewoners van de stad Wijk bij Duurstede een gevoel van eigenheid. De Raad voor het Landelijk Gebied zegt hierover dat de persoonlijke betekenis die mensen aan hun omgeving toekennen essentieel is voor de identiteit van die omgeving. Daardoor krijgt de verscheidenheid in ons land een extra dimensie en tegelijkertijd zorgt dat voor betrokkenheid van mensen bij hun omgeving. Die omgeving is immers niet zomaar een willekeurige al dan niet interessante verzameling van uitwisselbare elementen, maar een hele specifieke verzameling met een eigen betekenis, historie en persoonlijke associaties.

De algehele cultuurhistorische waardering van de objecten in de binnenstad Wijk bij Duurstede is gebaseerd op zes verschillende waarden. Deze zes waarden zijn:

geschiedkundige waarde
uniciteit van het object
belevingswaarde
wetenschappelijke waarde
architectonische/esthetische waarde
stedenbouwkundige/contextuele waarde.

Het bepalen van de cultuurhistorische waarde door het opsplitsen in zes specifieke waarden heeft enkele voordelen. Naast de geschreven motivatie van de cultuurhistorische waarde geeft de waardering op zes verschillende punten een snel overzicht. Het is makkelijker een object te plaatsen en te relateren aan andere objecten en daar eventueel beleid op aan te passen. De differentiatie laat de variatie zien die bij de onderverdeling in de algemene orden niet altijd zichtbaar is. Omdat de algemene orden niet altijd een kant-en-klare oplossing bieden, kan de differentiatie in waarden een hulpmiddel zijn bij het vinden van een oplossing. De onderverdeling maakt het ook mogelijk op basis van deze waarden thematische kaarten te maken.

Per waarde krijgt elk object een waardering variërend van 1 t/m 5. Door de scores van de verschillende waarden op te tellen komt een 'eindcijfer' uit de bus, variërend van minimaal 6 tot maximaal 30. Dat eindcijfer is bepalend voor de algehele waardering. Afhankelijk van in welke bandbreedte dit eindcijfer valt, is het object te plaatsen in een orde. De vier orden zijn genummerd van 1 t/m 4. De orde waarin een object valt bepaalt de algemene cultuurhistorische waarde en is de basis waarop aanbevelingen kunnen worden gedaan en waarop een beleid kan worden gevoerd.

Orde 1 is de hoogste orde en heeft de meeste cultuurhistorische waarde.

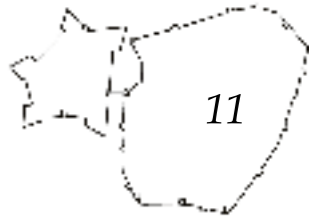
Orde 2 heeft een positieve cultuurhistorische waarde.

Orde 3 heeft een indifferente waarde en is van lage cultuurhistorische kwaliteit.

Orde 4 is de laagste orde en heeft een geen cultuurhistorische waarde.

Cultuurhistorische waardering

De zes waarden

Historische waarde

De historische of geschiedkundige waarde hangt af van de rol die het object in de geschiedenis heeft gespeeld. Een object is historisch waardevol als het een getuige vormt van de wordingsgeschiedenis van de stad, of als het een belangrijke functie in de sociale geschiedenis had, of als het de verblijfplaats was van een historisch belangrijke persoon.

Op de schaal van 1 t/m 5 vertegenwoordigt het cijfer:

- 1 geen historische waarde
- 2 beperkte historische waarde
- 3 historisch interessant
- 4 hoge historische waarde
- 5 zeer hoge historische waarde

Uniciteit

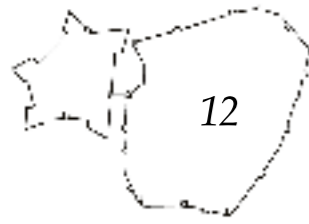
Iets is uniek omdat het enig of enig in zijn soort is. Een cultuurhistorisch object kan op landelijk niveau, regionaal niveau of in Wijk bij Duurstede uniek zijn. Als iets op landelijk niveau een hoge uniciteit heeft, dan scoort het uiteraard een vijf op de schaal, maar een vorm van uniciteit binnen het Wijkse scoort eveneens een vijf. Een zeldzaam voorbeeld van een bouwstijl of bepaalde details binnen Wijk betekent eveneens een vorm van uniciteit.

Op een schaal van 1 t/m 5 vertegenwoordigt het cijfer:

- 1 geen unieke waarde
- 2 elementen van uniciteit
- 3 bijzonder
- 4 zeldzaam
- 5 uniek

Beleving

De belevingswaarde is primair een kwaliteitscriterium bij de beoordeling van een ruimte, bebouwd of open. Het heeft betrekking op de mate waarin een beschouwer een ruimte/object als kwalitatief goed ervaart.

De zes waarden

Op een schaal van 1 t/m 5 vertegenwoordigt het cijfer:

- 1 negatieve belevingswaarde
- 2 indifferente belevingswaarde
- 3 gewone belevingswaarde
- 4 hoge belevingswaarde waarde
- 5 zeer hoge belevingswaarde

Wetenschappelijke waarde

De wetenschappelijke waarde van een object ligt besloten in wat het object kan bieden aan extra kennis over de bouwhistorie in het algemeen en over de Wijkse geschiedenis. Het gaat om nadere bestudering van het object zelf. Niet via archieven, maar van het object ter plekke.

Op een schaal van 1 t/m 5 vertegenwoordigt het cijfer:

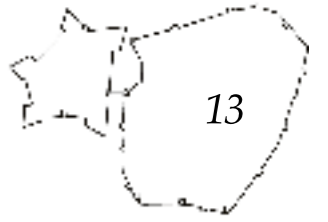
- 1 geen wetenschappelijke waarde
- 2 wetenschappelijke waarde van weinig belang
- 3 wetenschappelijke waarde
- 4 hoge wetenschappelijke waarde
- 5 zeer hoge wetenschappelijke waarde

Architectonische waarde

De architectonische waarde bevat twee componenten. In hoeverre vertegenwoordigt een object in architectonische zin een bepaalde stijl en karakteristiek of is het juist vernieuwend wat betreft de bouwtechniek. Maar ook wordt de waarde bepaald door de beeldkwaliteit van het gebouw. In de architectonische waarde is dus tevens een esthetische waarde.

Op een schaal van 1 t/m 5 vertegenwoordigt het cijfer:

- 1 geen esthetische of architectonische waarde
- 2 enige esthetische of architectonische waarde
- 3 esthetische of architectonische waarde
- 4 hoge esthetische of architectonische waarde
- 5 zeer hoge esthetische of architectonische waarde

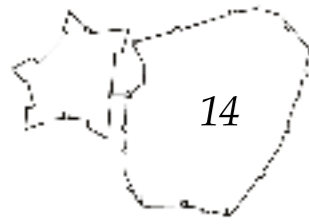

Stedenbouwkundige of contextuele waarde

Deze waarde heeft te maken met de situering van het object in de omgeving. Het gaat om de relatie tussen pand en omgeving, kortom de context. De waarde wordt bepaald idoor de mate waarin een object een stedenbouwkundige structuur ondersteunt, door aansluiting qua typologie, hoogte, morfologie, schaal, ligging en architectuur, en in hoeverre het deel uitmaakt van een groter karakteristiek geheel.

Op een schaal van 1 t/m 5 vertegenwoordigt het cijfer:

- 1 geen stedenbouwkundige of contextuele waarde
- 2 enige stedenbouwkundige of contextuele waarde
- 3 stedenbouwkundige of contextuele waarde
- 4 hoge stedenbouwkundige of contextuele waarde
- 5 zeer hoge stedenbouwkundige of contextuele waarde

Bandbreedte

De optelsom van de genoemde zes waarden levert een eindcijfer op. De hoogte van het cijfer bepaalt in welke orde het object thuishoort. Orde 4 herbergt de objecten met de allerlaagste score, namelijk 6. De bandbreedte voor orde 3 loopt van 7 t/m 14. Objecten met een totaalcijfer van 15 t/m 22 vallen binnen orde 2. Een score van 23 t/m 30 betekent opname in de hoogste orde.

Orde 1

Objecten met een hoge cultuurhistorische waarde. Dit zijn objecten die karakteristiek dan wel zeldzaam en van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor het gebied en zijn historische ontwikkeling. Op grond van hun bijzonder historisch belang en/of belevingswaarde voor Wijk bij Duurstede in het algemeen en hun historische bouwconstructies, architectonische verschijningsvorm en stedenbouwkundige kwaliteiten, is er sprake van een hoge cultuurhistorische waarde. Deze waarde is dusdanig hoog, dat behoud (en bescherming) van deze objecten wenselijk is of reeds een feit is. Veel panden in deze orde zijn reeds rijksmonument of gemeentelijk monument. Sommige panden zijn nog niet geklassificeerd als monument, maar zijn in potentië monumenten. Aanpassing en verandering is mogelijk, mits de cultuurhistorische kwaliteiten gewaarborgd blijven. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de objecten aangegeven met de kleur donkerroze.

Orde 2

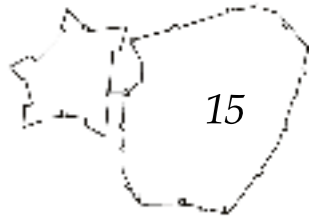
Objecten met een positieve cultuurhistorische waarde. Objecten die karakteristiek en van enig belang zijn voor het gebied en zijn historische ontwikkeling. Hun waarde is als gevolg van mindere architectonische kwaliteiten, storende wijzigingen of gedeeltelijke sloop niet zo hoog als bij de objecten van hoge cultuurhistorische kwaliteit. Ook de niet in deze orde geklassificeerde panden zijn potentiële monumenten. Behoud is wenselijk. In sommige gevallen is nader (bouw)historisch onderzoek gewenst om tot een definitieve waardering te komen. Bij eventuele vervanging dient zorgvuldig aansluiting gezocht te worden bij de karakteristieken van de directe omgeving. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de objecten aangegeven met de kleur lichtroze.

De algemene cultuurhistorische orden

Cultuurhistorische waardenkaart

Voorbeeld van een cultuurhistorische waardenkaart.

Orde 3

De objecten in orde 3 hebben een indifferente waarde. Het zijn objecten van lage cultuurhistorische kwaliteit, vanwege geringe ouderdom, matige architectuurhistorische waarde en/of te sterke aantasting van het oorspronkelijke karakter. Behoud omwille van cultuurhistorische kwaliteit is niet aan de orde, maar bij herontwikkeling dient men wel rekening te houden met een kwaliteit die eerder aansluit bij orde 2 dan orde 4. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de objecten aangegeven met de kleur blauwpaars.

Orde 4

De objecten in orde 4 hebben een geen cultuurhistorische waarde. Het zijn objecten zonder cultuurhistorische waarde, die door hun grootte, vormgeving, materiaalgebruik en/of situering als nauwelijks bindende elementen in hun omgeving kunnen worden ervaren. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de objecten aangegeven met de kleur lichtbruin.

Groen- en waterstructuren

Op de algemene cultuurhistorische waardenkaart staan behalve de cultuurhistorische orden ook de belangrijke groenstructuren en waterstructuren aangegeven. Deze structuren hebben naast een hoge cultuurhistorische waarde ook een natuurwaarde en een landschappelijke waarde en zijn een verrijking van het stedenbouwkundig weefsel.

Als belangrijke waterstructuur is de Singel, die al eeuwenlang de stad en het kasteelterrein omsluit, aangegeven. De Singel is niet alleen cultuurhistorisch van belang, ook de ecologische waarde is groot. Zo is de Singel bij het kasteelterrein de habitat van ijsvogels. De belangrijke waterstructuur is aangegeven in de kleur lichtblauw.

Als belangrijke groenstructuren zijn aangegeven: het kasteelpark, de tuin van Mariënhove en belendend groen (heemtuin achter en weiland voor), de stadsberm (de strook groen die voor de stadsmuur lag), de Mazijk met annexe tuinen, de tuin van de RK pastorie en het omsloten tuingebied van het bouwblok Oeverstraat/Dijkstraat/Plantsoen/Wildemansteeg.

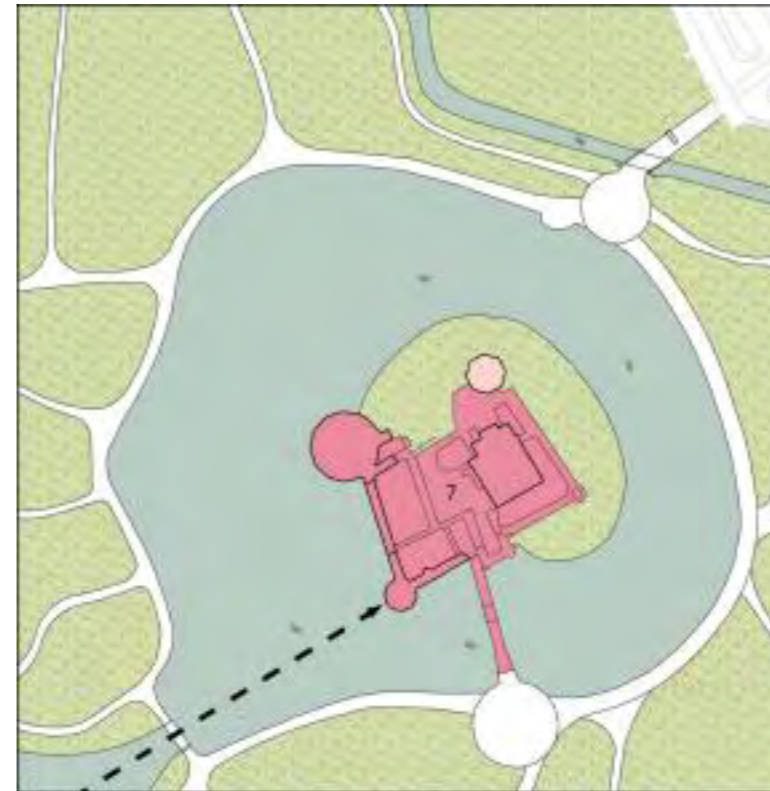
Motivatie voor benoeming van deze stukken als belangrijke groen- en waterstructuren is te vinden in de stedenbouwkundige analyse in de bijlage. De belangrijke groenstructuren zijn op de cultuurhistorische waardenkaart aangegeven met de kleur groen met een plantmotief.

Parcellering en structuurvormende muren

De structuur van de stad is voortgekomen uit fysisch geografische omstandigheden als waterlopen, hoogteverschillen, bodemgesteld, etc. Deze structuur heeft eeuwenlang zonder noemenswaardige veranderingen stand gehouden. Een voorbeeld is het stratenpatroon dat op de verbinding Kloosterstraat en Leuterstraat na, al bijna zo oud is als de stad zelf. Het stratenpatroon zal zich ook niet snel wijzigen omdat het publieke ruimte is. Anders is het gesteld met de parcellering of verkavelingsstructuur. Dit is geen publiek domein en de afgelopen eeuw heeft deze historische structuur te lijden gehad van wijzigingen en overbouwning. Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn historische structuren die nog intact zijn gebleven aangegeven, als zijnde belangrijke vlakelementen die het behouden waard zijn. Deze elementen zijn op de kaart aangegeven met een roze stippellijn.

In de stad zijn nog veel muren aanwezig die de structuur van de stad bepalen en benadrukken. Als onderdeel van de historische structuur zijn deze muren apart aangegeven op de kaart in de kleur rood. In de stedenbouwkundige analyse wordt hierop verder ingegaan.

Toegevoegde waarden op de cultuurhistorische waardenkaart

Rond het kasteel Duurstede staan op de cultuurhistorische waardenkaart belangrijke groen- en waterstructuren aangegeven.

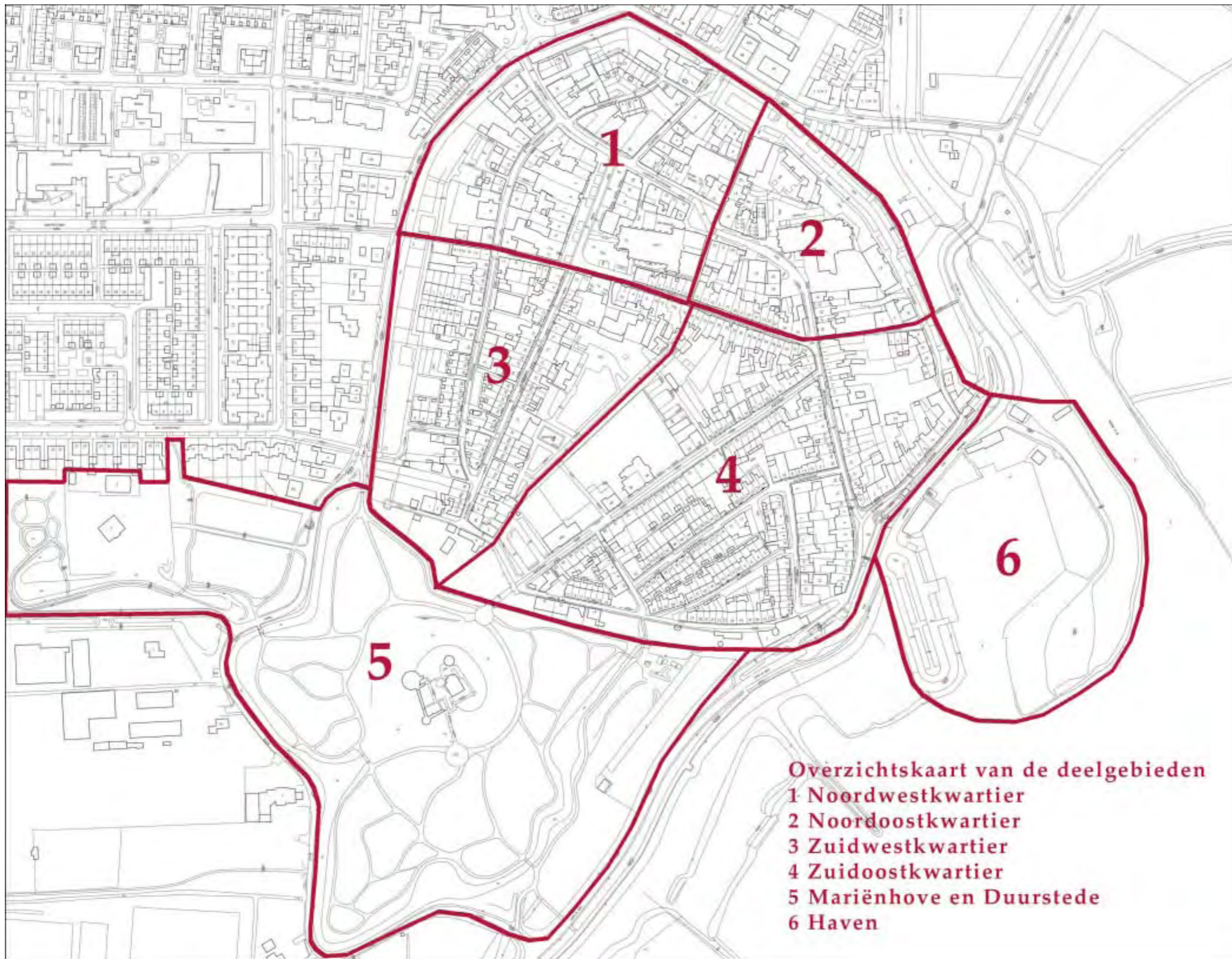

Een deel van de cultuurhistorische waardenkaart waarop oude parcellering en structuurvormende muren staan aangegeven.

Cultuurhistorische waardenkaarten

Overzichtskaart van de deelgebieden

- 1 Noordwestkwartier**
- 2 Noordoostkwartier**
- 3 Zuidwestkwartier**
- 4 Zuidoostkwartier**
- 5 Mariënhove en Duurstede**
- 6 Haven**

Cultuurhistorische waardenkaart

Noordwestkwartier

Wijk bij Duurstede

Legenda

- Orde 1 - Hoge cultuurhistorische waarde
- Orde 2 - Positieve cultuurhistorische waarde
- Orde 3 - Indifferente waarde
- Orde 4 - Geen cultuurhistorische waarde

- Belangrijke groenstructuur
- Belangrijke waterstructuur
- Historische parcellering/verkavelingsstructuur
- Structuurvormende muur

50 meter

Cultuurhistorische waardenkaart

Legenda

- Orde 1 - Hoge cultuurhistorische waarde
- Orde 2 - Positieve cultuurhistorische waarde
- Orde 3 - Indifferente waarde
- Orde 4 - Geen cultuurhistorische waarde

- Belangrijke groenstructuur
- Belangrijke waterstructuur
- Historische parcellering/verkavelingsstructuur
- Structuurvormende muur

50 meter

Cultuurhistorische waardenkaart

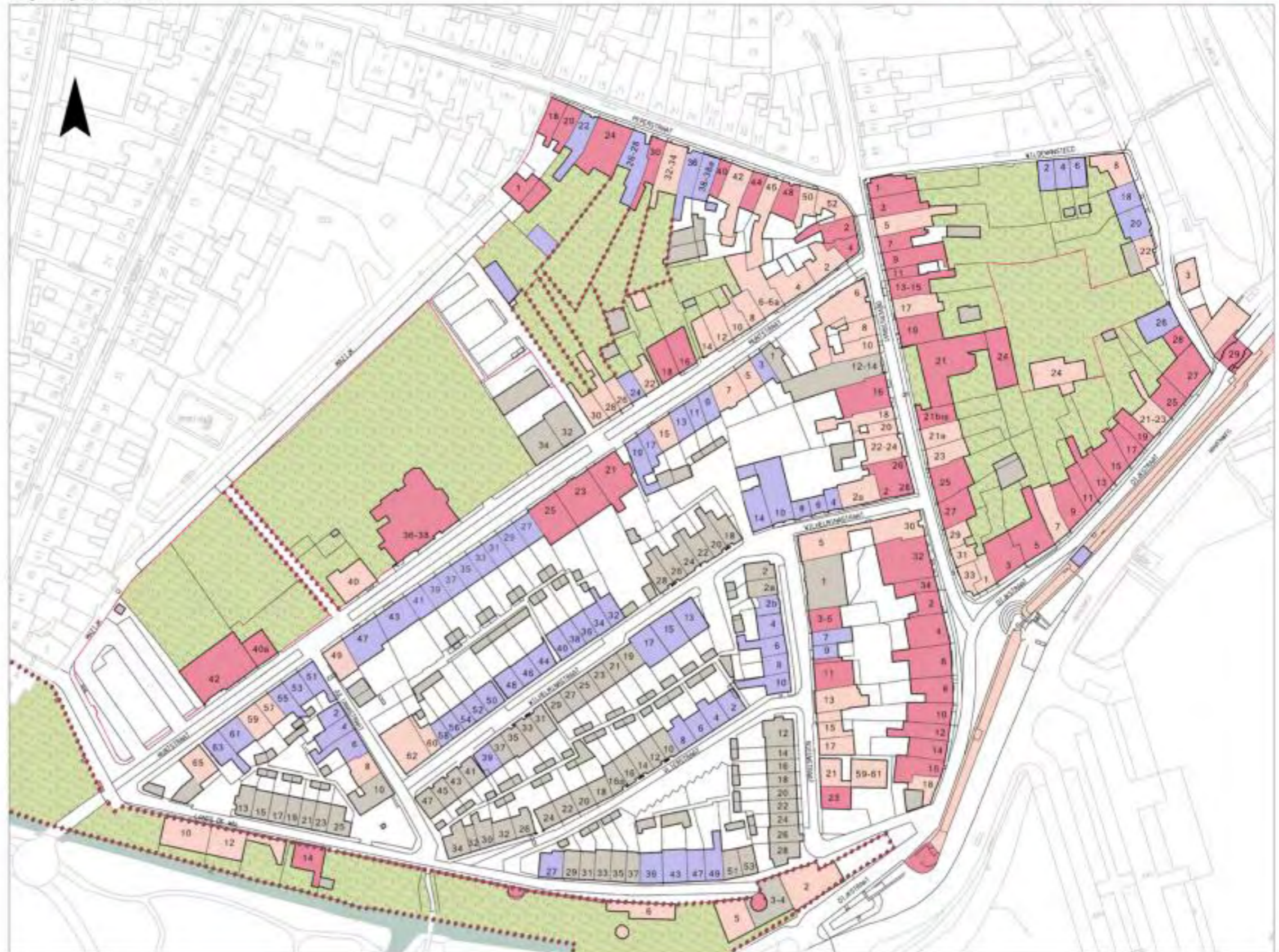
Zuidoostkwartier

Wijk bij Duurstede

Legenda

- Orde 1 - Hoge cultuurhistorische waarde
- Orde 2 - Positieve cultuurhistorische waarde
- Orde 3 - Indifferente waarde
- Orde 4 - Geen cultuurhistorische waarde

- Belangrijke groenstructuur
- Belangrijke waterstructuur
- Historische parcellering/verkavelingsstructuur
- Structuurvormende muur

50 meter

Cultuurhistorische waardenkaart

Zuidwestkwartier

Wijk bij Duurstede

Legenda

- Orde 1 - Hoge cultuurhistorische waarde
- Orde 2 - Positieve cultuurhistorische waarde
- Orde 3 - Indifferente waarde
- Orde 4 - Geen cultuurhistorische waarde

- Belangrijke groenstructuur
- Belangrijke waterstructuur
- Historische parcellering/verkavelingsstructuur
- Structuurvormende muur

50 meter

Legenda

- Orde 1 - Hoge cultuurhistorische waarde
- Orde 2 - Positieve cultuurhistorische waarde
- Orde 3 - Indifferente waarde
- Orde 4 - Geen cultuurhistorische waarde

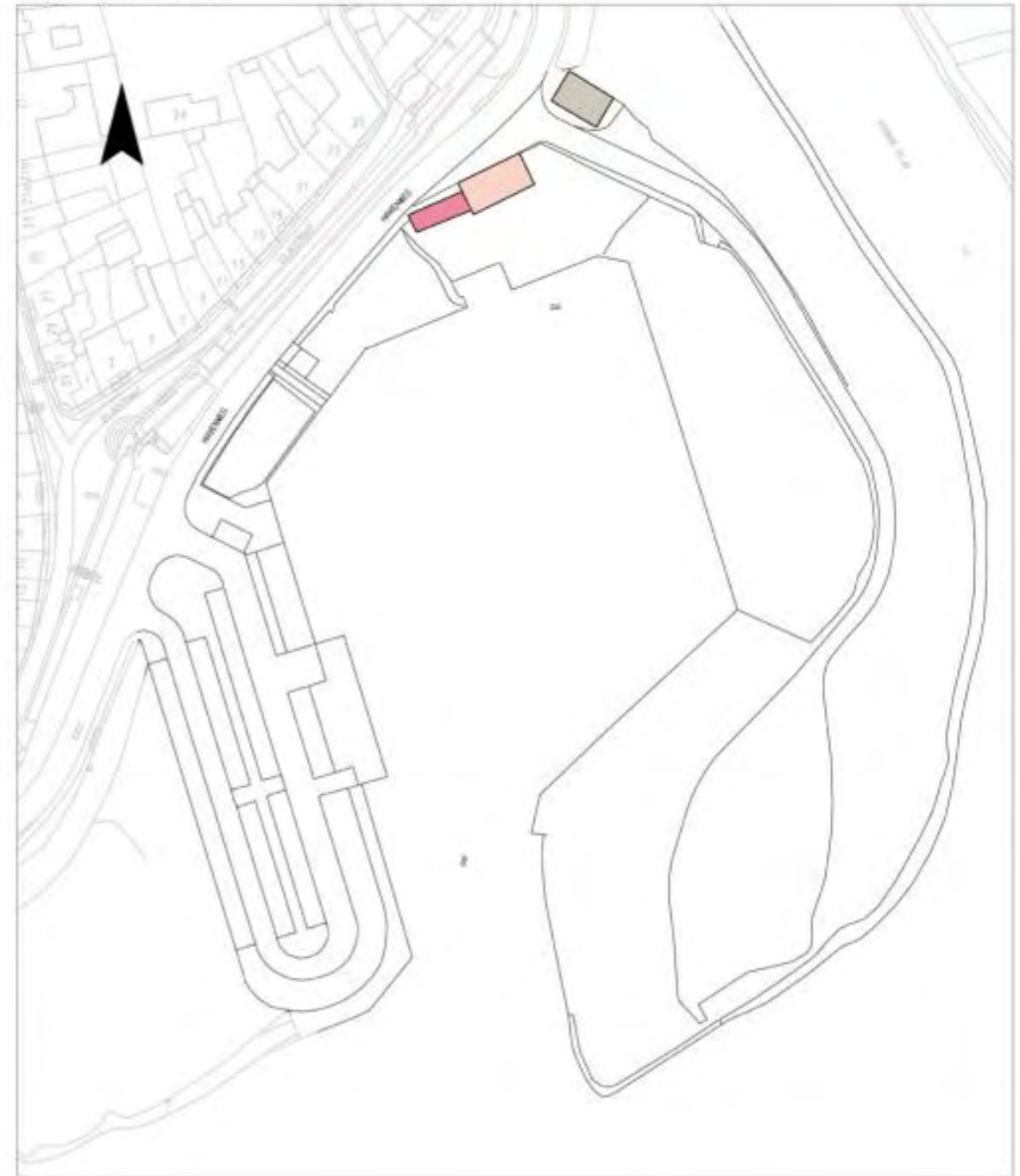
- Belangrijke groenstructuur
- Belangrijke waterstructuur
- Zichtas

50 meter

Cultuurhistorische waardenkaart

Haven

Wijk bij Duurstede

Legenda

- Orde 1 - Hoge cultuurhistorische waarde
- Orde 2 - Positieve cultuurhistorische waarde
- Orde 3 - Indifferente waarde
- Orde 4 - Geen cultuurhistorische waarde

50 meter

Algemene aanbevelingen bij de cultuurhistorische waardenkaart

Behoud

- Integraal behoud van de als hoogwaardig aangegeven cultuurhistorische elementen (orde 1 en de kleur donkerroze op de kaart).
- Zoveel mogelijk behoud van elementen met een positieve cultuurhistorische waarde (orde 2 en de kleur lichtroze op de kaart). Wanneer deze elementen onverhoopt niet behouden kunnen worden, dan deze grondig documenteren.
- Behoud en versterking van het geschetste karakter van de straten.
- Borging van de cultuurhistorische waarden breed aanpakken: niet alleen monumentenbeleid en monumentenaanwijzing, maar cultuurhistorie ook laten wortelen in andere takken van beleid, bijvoorbeeld onderwijs. Werken aan de bewustwording van de cultuurhistorische waarden van Wijk bij Duurstede bij de bevolking om draagvlak voor beleid te creëren. Ingezette bescherming degelijk motiveren en de essenties benoemen, omwille van helderheid.

Ontwikkeling

- De uit de toon vallende elementen die geen cultuurhistorische waarde hebben, kunnen 'gerepareerd' worden. Ze hebben geen enkele status, behalve dat ze binnen het beschermd stadsgezicht vallen. De regels hiervoor meer hanteren zodat de ruimtelijke samenhang bevorderd wordt, in plaats van het opzoeken van de grenzen deze verordening. Kortom niet enkel leven naar de letter, maar ook naar de geest van deze verordening. Dit impliceert niet dat de bestaande toestand geconserveerd moet worden, maar dat de reparatie een verbetering moet inhouden, c.q. een versterking van de historische karakteristiek en de ruimtelijke samenhang.
- Eventuele opwaardering van de indifferente objecten naar een hogere orde. In het bijzonder de objecten die door relatief eenvoudige ingrepen geen detonerend beeld meer opleveren. Zoals bijvoorbeeld het omlijsten van het etalagevenster Peperstraat 52 in dezelfde stijl als de rest van de pui. Transformaties een brug laten slaan naar de essenties van de stad.
- Bij nieuwe ontwikkelingen de historie van plek of omgeving als inspiratiebron laten dienen. Inspiratie die evenwel tot integratie moeten leiden. Niet alleen inspiratie, maar ook integratie!
- Cultuurhistorie geen wegingsfactor meer laten zijn, maar een uitgangspunt of randvoorwaarde bij ruimtelijke interventies.
- Bij eventuele nieuwbouw aansluiting zoeken in schaal en karakter van de hoogst gewaardeerde bebouwing in de straat.
- Respecteren van de belangrijke groenstructuur en historische parcellering.

Cultuurhistorische waardenanalyse en -bepaling

historische kern

Stedenbouwkundige ontwikkeling en analyse

Wijk bij Duurstede

*Cultuurhistorische waardenanalyse en –bepaling historische kern **Wijk bij Duurstede***

Deel 2 bijlage

Stedenbouwkundige ontwikkeling en analyse, methodiek en waardering

De pre-urbane of voor-stedelijke periode

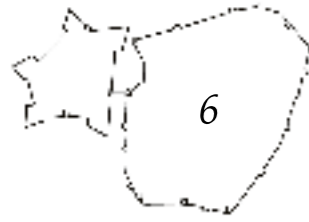

Het ontstaan van Wijk¹

De periode waarin de nederzetting Wijk is ontstaan valt tussen de laatste grote Vikingaanval in 863 op Dorestad en 948 wanneer de nederzetting voor het eerst genoemd wordt.

De aanvallen van de Vikingen hadden Dorestad geknakt in zijn groei en bloei. Een aanwijzing dat het al niet meer best gesteld was in 830 met Dorestad kwam nota bene uit een Vikingenstad in Zweden. In hoofdstuk XX van de Vita Ansgarii (Het leven van Ansgarius) wordt verhaald over de periode dat missionaris Ansgar in de stad Birka op het eiland Björk in het Malarmeer verbleef. Birka was een handelsstad die op Dorestad handel dreef. Ansgar werd bij een stervende rijke weduwe geroepen die hem vertelde dat zij haar rijkdom onder de armen wenste te verdelen. Aangezien er in Birka geen armen waren moest het geld naar Dorestad gestuurd worden waar wel vele armen waren. Vervolgens ontspint zich een verhaal over een wonder. De dochter van de weduwe, Catla, vertrok naar Dorestad en verdeelde het geld, maar vond in de avond al het geld dat ze aan de behoeftigen had gegeven weer terug in haar geldzak. De moraal is natuurlijk dat alles wat aan de armen wordt geschonken, wordt door God teruggegeven, maar belangrijker voor de strekking van ons verhaal is dat Dorestad gekozen werd als voorbeeld van een armlastige nederzetting. Het verhaal zou zich rond 830 hebben afgespeeld, maar de Vita Ansgarii werd na de dood van Ansgarius (801-865) opgetekend door zijn opvolger Rimbert. Hij heeft misschien het wonder doen plaats vinden in Dorestad omdat voor elke lezer van zijn doelgroep het lot van deze nederzetting na 865 bekend was en daardoor Dorestad als idee van een armlastige nederzetting het meest geschikt was. Archeologische vondsten bevestigen ook dat het rond die tijd gedaan was met Dorestad als grote handelsnederzetting.

De bewoning verdween niet geheel uit de streek en er vond een heroriëntatie plaats van de achtergebleven bewoners. Men ging zich niet meer zwaar toeleggen op de handel of het lukte niet om als handelsplaats als het ware weer uit de as te herrijzen omdat de ambachtslieden en koopmannen waren vertrokken en andere steden als Tiel en Deventer de voorkeur kregen. Het accent van het bestaan kwam te liggen op een agrarische economie. Binnen die ontwikkeling is Wijk ontstaan en vermoedelijk is de kernvorming van de agrarische nederzetting begin tiende eeuw dusdanig gevorderd dat men het als een aparte nederzetting is gaan zien. Een nederzetting die door de geschiedenis weliswaar verbonden was met Dorestad. In een oorkonde uit 948 is sprake van een

De pre-urbane of voorstedelijke periode

nederzetting die eens Dorestad heette, maar thans Wik. Deze eerste vermelding met de toevoeging dat het eens Dorestad genoemd werd, lijkt te bevestigen dat de naamswijziging cq verschuiving van de nederzetting in de eerste helft van de tiende eeuw plaats vond. De kern van de nederzetting lag ten noorden van de Steenstraat rondom een in de tiende eeuw gestichte kerk, een stukje buiten de huidige stad.²

Stabilisatie van de macht in het Kromme-Rijngebied

De Vikingen hadden door hun aanwezigheid in het Kromme-Rijngebied niet alleen Dorestad gereduceerd tot een schaduw van zichzelf, maar hadden ook de machtsverhoudingen in het Kromme-Rijngebied verstoord. Tijdens hun aanwezigheid en direct na hun definitieve vertrek uit de streek opereerden in het ontstane machtsvacuüm allerlei regionale en lokale lieden die de macht naar zich toe trokken en zich koninklijke en kerkelijke goederen toe-eigenden. Na het vertrek van de Vikingen kon echter weer in rust gewerkt worden aan het herstel of de versteviging van de rijksmacht.

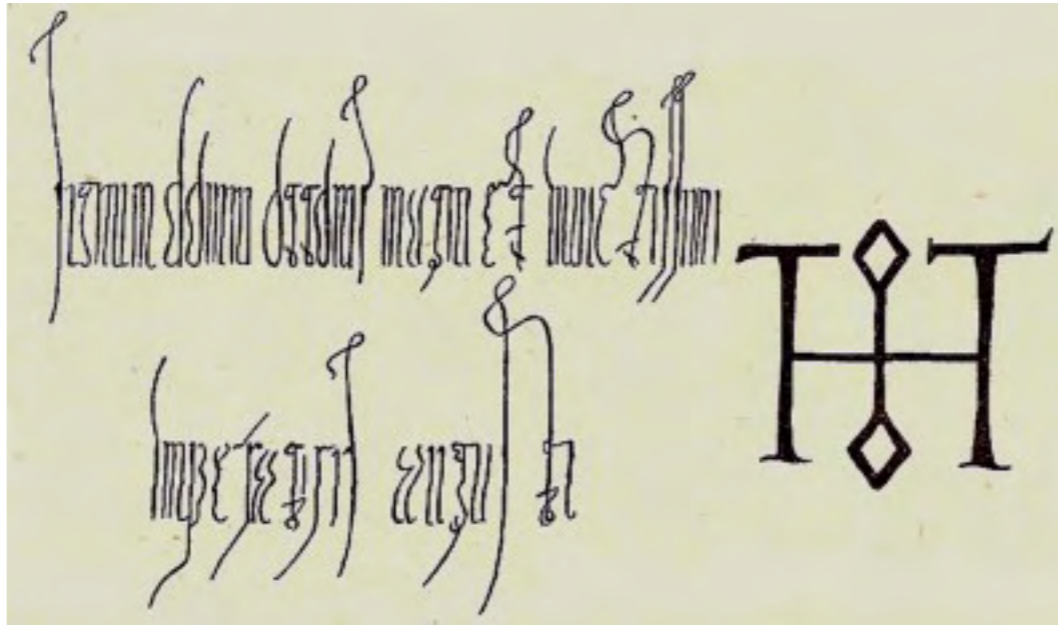
Koning Otto I (936-973) koos voor een niet-militaire oplossing. Door diplomatie en politieke druk probeerde hij de macht te breken van de eigenzinnige graven. Hij deed dat door de macht van de kerk, die ook veel goederen kwijt was geraakt, te versterken. Allereerst werd het instituut van de kerk in al zijn oude rechten hersteld, daarnaast schonk de koning talloze goederen aan de kerk waardoor het bezit en dus de macht van de kerk groeide. In de kerkelijke hiërarchie werden getrouwen en familieleden geplaatst zodat de loyaliteit ten opzichte van de koning enigszins gegarandeerd was.

In het Kromme-Rijngebied had de Utrechtse bisschop vanouds ook vele goederen. Keizer Karel de Grote had vele goederen geschonken om de materiële basis van het Utrechtse bisdom te versterken. In 948 had de Utrechtse kerk een lijst opgesteld van goederen welke haar toekwamen. Zij deed dat onder andere aan de hand van oude documenten en corrigeerde de lijst naar de actualiteit. Zo claimde de bisschop grote stukken grondgebied in de omgeving van Dorestad waar in 948 al de nederzetting Wijk voor in de plaats gekomen was. In 948 werd deze lijst door Otto I bevestigd in een oorkonde. Het is de al genoemde oorkonde waarin de naam Wijk voor het eerst is genoemd.

Otto I zelf bezat ook vele goederen in de omgeving van Wijk. Voorheen waren die goederen voor de Duitse koning en keizer van het Heilige Roomse Rijk van belang omdat de handel in de streek floreerde en

Keizer Otto I links onder overhandigt de Magdenburger Dom aan Christus op de troon in het bijzijn van Petrus en andere heiligen. Paneel houtsnijwerk uit de periode 962-968, vermoedelijk uit Milaan. Bezit van het Metropolitan Museum of Art te New York.

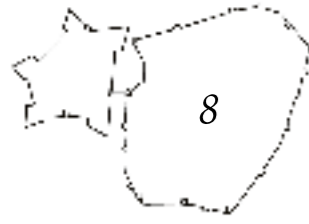
De handtekening van keizer Otto I
Signum domini Ottonis magni et invictissimi imperatoris augusti

derhalve via de tol veel geld verdiend kon worden voor de schatkist. Maar de accentverschuiving naar landbouw hadden de goederen minder interessant gemaakt als koninklijk domein en in één van zijn laatste levensjaren schonk de jonge koning/keizer Otto III (980-1002), kleinzoon van Otto I, zijn domeinen in de buurt van Wijk aan de Keulse aartsbisschop Heribert (970-1021). Heribert was een vertrouweling van Otto III en was aanwezig bij het sterfbed van de jonge keizer in Paterno bij Rome. Heribert beloofde aan de stervende keizer dat hij een klooster ter ere van de Heilige Maria zou stichten. Hij richtte inderdaad na de dood van Otto III in korte tijd een klooster op, de benedictijnerabdij van Deutz bij Keulen. Heribert bestemde de verkregen koningsgoederen voor het nieuwe klooster

In 1016 verkocht een nog niet genoemde derde partij, graaf Balderik en zijn echtgenote Adela van Hamaland (ca 950-ca. 1025), aan aartsbisschop Heribert een kerk en hof in Wijk. Algemeen wordt aangenomen dat dit de kerk aan de Steenstraat was met de bijbehorende goederen. Balderik en Adela waren verwickeld in een machtsstrijd om grote gebieden in het Nederrijng gebied als gevolg van een erfenskwestie. Deze affaire was al begonnen onder Otto I en duurde voort tot onder Hendrik II, de opvolger van Otto III. De strijd van Adela en Balderik werd ook tot in het keizerlijke hof uitgevochten. Hendrik II was niet aan hun zijde en het aanschurken tegen Heribert moet men zien als een poging om één van Hendriks machtigste onderdanen in hun kamp te krijgen. Zo hadden Adela en Balderik bij de stichting van Heriberts klooster in 1003 al goederen aan dit instituut geschonken. En ook deze verkoop was ten gunste van de abdij van Deutz bestemd. De relatie tussen aartsbisschop Heribert en keizer Hendrik II schijnt inderdaad erg koel geweest te zijn, zodat het loonde om de aartsbisschop te paaien. Hoe Balderik en Adela aan de Wijkse goederen kwamen is niet bekend. Aangenomen wordt dat zij zich de goederen onrechtmatig toegeëigend hadden. Heribert droeg de oude koningsgoederen in het Kromme-Rijng gebied en datgene wat hij van Adela en Balderik had verkregen, in 1019 officieel aan de abdij van Deutz over. Daarmee was waarschijnlijk het gebied verdeeld tussen slechts twee partijen: de Utrechtse kerk en de abdij van Deutz.

Later blijkt de kerk aan de Steenstraat in het bezit van de proost van Oudmunster te zijn. We spreken dan van het jaar 1224. Kennelijk is dit gedeelte van het bezit van de abdij van Deutz naar de Utrechtse kerk gegaan. Deze situatie valt terug te voeren op het jaar 1122. Er hadden zich in dat jaar twee belangrijke zaken voorgedaan. Ten eerste het concordaat

De pre-urbane of voor-stedelijke periode

van Worms. Deze overeenkomst bepaalde dat de bisschoppen voortaan niet meer door de keizer zouden worden benoemd maar door het bestuurscollege van het bisdom. Dit betekende het einde van de keizerlijke invloed in deze streek en een enorme machtstoename van de bisschop, hij werd vanaf die tijd ook landsheer. Dit leidde weer tot een andere opzet van de kerkelijke organisatie van het bisdom Utrecht. De Utrechtse kerk verdeelde haar goederen over de verschillende kerkelijke instellingen, de kapittels. De tweede belangrijke gebeurtenis in het jaar 1122 was de afdamming van de Kromme Rijn door bisschop Godebald († 1127), de eerste bisschop die grafelijke rechten verwierf. Voor de waterstaatkundige ontwikkeling van het Kromme-Rijngebied een zeer belangrijke cesuur. De afdamming en de aanleg van de Lekdijken zorgden voor een einde van rivierschuivingen en – het primaire doel – de daarmee samenhangende overstromingen. Godebald was de grootste belanghebbende bij het opwerpen van een dam. De relatieve rust die hiermee in de waterstaat van het centrale rivierengebied ontstond, gaf hem de mogelijkheid de komgronden tussen de stroomruggen te laten ontginnen. Vanouds had de landsheer recht op de woeste onontgonnen gronden en Godebald was nu de landsheer geworden! Het uitbesteden van de ontginningen leverde voor de bisschop geld op. Als we naar de gefixeerde loop van de Kromme Rijn kijken als gevolg van de afdamming en de daaraan gerelateerde stroompjes die het gebied doorsneden, dan is het opvallend dat de grens van de goederen tussen die van de Utrechtse kerkinstellingen en de abdij van Deutz met waterlijnen in het landschap samenvallen.

Wat er precies gebeurd is, is niet duidelijk. De Utrechtse kerk kon blijkbaar een claim laten gelden op de nederzetting Wijk aan de Steenstraat, of heeft het via ruiling of koop verkregen en daarbij is een bedding van een tak van de rivier de Kromme Rijn op dat punt uiteindelijk als grens gaan fungeren. Deze grens zou nog van belang blijken bij het ontstaan van de huidige stad Wijk bij Duurstede.

Curtes

De schenking van de koningsgoederen, het *predium* Wijk, van Otto III aan Heribert behelsde drie curtes, namelijk Wijk, Werkhoven en Odijk. Een curtis of vronnhof, was een centrale hoeve van waaruit de omringende landbouwgronden werden geëxploiteerd. Op de curtis zetelde een waarnemer van de grondeigenaar, de zogenaamde meier. Rond de vronnhof lagen de boerderijen (mansi) van de horige boeren (laten) die elk een 'eigen' stuk land hadden - hoeve genaamd - om te bewerken.

Beeld van aartsbisschop Heribert aan de Kölner Dom.

Keizer Otto III op zijn troon temidden van graven en bisschoppen. Afbeelding van de meester van de Reichenauer school.

Daarnaast moesten de horigen herendiensten verrichtten onder andere het bewerken van het land behorende bij de vronhof. De horigen vielen onder de jurisdictie van hun eigen rechtbank die in de vronhof gezeteld was en laatgerecht of hofgericht genoemd werd. De meier zat ook het gerecht voor. Hij was in zijn omgeving dus een machtig persoon. De meier in dienst van de abdij van Deutz te Wijk had het voordeel dat hij het verst afgelegen bezit van de abdij moest besturen. Dit bood kansen om zijn ambt in een steeds onafhankelijker positie te manoeuvreren en uit te groeien tot een werkelijke plaatselijke machthebber. Op den duur werd het ambt waarschijnlijk zelfs erfelijk. Aangenomen wordt dat de curtis van de meier van de abdij van Deutz stond waar thans de Nederhof aan de Markt zich bevindt, doch deze aanname heeft men nog niet kunnen bevestigen door archeologische vondsten of aan de hand van bronnen. Aannemelijk is het wel daar de curtis van de abdij van Deutz dan bij een weg lag en nabij de latere Markt die waarschijnlijk een opvolger was van een voor-stedelijke markt. Van de meier van de abdij van Deutz is bekend dat hij tevens marktrechter was. Het lijkt logisch te veronderstellen dat de markt vlak bij zijn woonplek/curtis plaats vond, te meer daar uiteindelijk op die plek later de stedelijke markt is ontstaan.

Behalve de curtis van de abdij van Deutz moet er nog één in Wijk hebben gelegen. Deze vronhof was bedoeld voor de goederen van de proost van Oudmunster en wordt in 1228 genoemd in een pauselijke goederenbevestiging voor Oudmunster. Bij de curtis van de proost lagen enkele hofsteden van het kapittel van Oudmunster. Uit een oorkonde van 1410 blijkt dat het merendeel van deze hofsteden buiten de Veldpoort lag aan de Steenstraat, de Hoogstraat, de Zandweg en de verdwenen Rummigerstraat, die iets ten oosten lag van de Hoogstraat. Allemaal dus in de buurt van de kerk aan de Steenstraat en hier moet dus ook de vronhof van de proost hebben gelegen. De bovengenoemde wijze van exploitatie van landerijen wordt het hof- of domeinstelsel genoemd.

Van monastiek domeinstelsel naar een hofstelsel onder grafelijk leenrecht

De abdij van Deutz raakte betrokken bij de perikelen rond de Duitse keizerskroon (investituurstrijd) en leed daardoor economische schade. Abt Johannes II besloot de geldnood te lenigen door wat domeinen ten gelde te maken. Het meest voor hand liggend waren de domeinen die het verst van het klooster waren gelegen. In 1256 vond de abt een meer dan willige koper voor deze domeinen in de persoon van graaf Otto II van

De pre-urbane of voor-stedelijke periode

Gelre (1214-1271). Otto was bezig zijn machtsgebied te expanderen en het bezit van goederen binnen de machtsfeer van de bisschop van Utrecht was een mooie springplank om die expansie op Stichts grondgebied te bewerkstelligen. Otto II, bijgenaamd de lamme, de hinkende of Otto met de paardenvoet, maar ook de stedenstichter, was graaf vanaf 1229 en wist in zijn lange regeerperiode de lappendeken die Gelre was, tot een meer samenhangend gebied te maken. Hij deed dit vooral door aankopen; zijn economisch stimuleringsbeleid (stedenstichtingen) maakte hem schatrijk. Door leningen te verstrekken met goederen als onderpand wist hij ook veel land en rechten te verwerven. Daarnaast was hij politiek een goede strateeg en een veelgevraagd bemiddelaar bij conflicten. In de strijd om de keizerskroon steunde hij de paus en de aartsbisschop van Keulen en werd hem de troon aangeboden als koning van het Heilige Roomse Kerk met de bedoeling uiteindelijk keizer te worden. Otto voorzag (terecht) alleen maar problemen en schoof zijn jonge neef graaf Willem II van Holland naar voren. Deze accepteerde, maar haalde het niet tot keizer ondanks de steun van de kerk. Toen zijn neef in 1256 sneuvelde was het afgelopen met de steun van Otto II, maar het verwerven van de domeinen van de abdij van Deutz valt nog te zien als een van de vele voordelen die Otto II uit zijn bemoeienis met de investituurstrijd wist te behalen. Nu het monastieke domeinstelsel overgegaan was op de graaf, was het aan de graaf om de goederen te belenen. Niet lang na de aankoop werd een lid van het geslacht Van Zuilen-van Abcoude erfelijk beleend met de voormalige kloostergoederen bij Wijk. Waarschijnlijk heeft de graaf de bestaande situatie gecontinueerd en waren leden van dit geslacht al meier tijdens de periode onder de abdij van Deutz. De bisschop van Utrecht, Hendrik van Vianden (1229-1267), was niet geporteerd van de achterdeurpolitiek van graaf Otto II en zette zijn bezwaren vanaf 1260 gewapenderhand kracht bij. In 1261 werd door bemiddeling een vredesgedrag gesloten en in 1262 werd het verdrag uitgebreid met bepaling dat de graaf en bisschop geen versterkt huis in elkaars gebied zouden oprichten. In 1267 blies Hendrik van Vianden zijn laatste adem uit en kwam in zijn plaats Jan I van Nassau. Deze bisschop was een volle neef van Otto II van Gelre en zijn benoeming was door zijn oom doorgedrukt. Aangezien Otto II ook in oostelijke richting expansiedrift had, was hij aldaar met zijn vroegere bondgenoot de aartsbisschop van Keulen in conflict gekomen. De aartsbisschop was fel gekant tegen de benoeming van Jan I van Nassau en adviseerde de paus Jan niet tot bisschop te wijden. De paus volgde het advies. Jan bleef dus

Het graf van Otto II van Gelre bij het klooster Graefenthal.

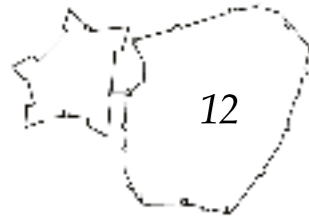
Keizer Hendrik V bezoekt zijn vader in de gevangenis. Hij had zelf zijn vader afgezet en in het gevang gestopt. Ook de Utrechtse bisschop Godebald en de graaf van Lek en IJssel werden in 1122 door Hendrik V achter tralies gezet. De graaf werd definitief uit zijn ambt ontheven en de rechten die hij had gingen onder andere over naar de burggraaf van Utrecht. Tekening van een onbekende meester uit omstreeks 1450 in een manuscript berustend bij de Universiteitsbibliotheek van Heidelberg (Codex Pal. Germ 149).

elect en onder zijn falende leiderschap kwam het Sticht steeds meer onder invloed van Holland en financieel aan de rand van de afgrond. Ook zijn neef graaf Otto II van Gelre nam het gezag van Jan niet zo serieus. Hij liet toe dat zijn leenman van de curtis te Wijk, Zweder I, een verstrekt huis bouwde, in weerwil van de afspraak van 1262. Dit huis werd rond 1270 gebouwd en was de donjon genaamd Duurstede, een verwijzing naar Dorestad. Zover bekend liet bisschop Jan geen enkel protest horen. De nieuwe leenrechtelijke relatie en de situering van het goed Wijk in betwist grensgebied bleek voor het geslacht Van Zuilen-van Abcoude een goede voedingsbodem om eigen ambities te gaan verwezenlijken.

Twee leenheren voor het huis Duurstede

Het huis Duurstede was een leen van de graaf van Gelre, maar in 1328 verkocht Johan II graaf van Bentheim (ca 1283-1333) aan de bisschop van Utrecht zijn rechten op onder andere het *castrum in Duerstede*.³ Dit castrum werd in leen gehouden door Zweder II van Abcoude. Het huis Duurstede blijkt dus ook een leen te zijn geweest van de graaf van Bentheim.

Hoe de vork aan de steel zit weet men niet en men is geneigd over dit feit heen te stappen, maar toch is dit een belangrijk gegeven van waaruit enkele zaken zijn te verklaren. Hier volgt een poging enige duidelijkheid in de tweeherigheid te brengen. Er is geopperd dat graaf Otto II van Gelre na zijn verwerving van de goederen van de abdij van Deutz in 1256 gedeelten heeft doorverkocht aan graaf Otto II van Bentheim (1248-1272).⁴ Maar het is onwaarschijnlijk dat de Gelderse graaf zijn strategisch gelegen goederen op de grens van het Sticht en Gelderland zomaar zou afstaan zonder er een leenverhouding van te maken. Hoewel harde bewijzen ontbreken, moeten wij het bezit van het land aldaar in handen van Johan II graaf van Bentheim via graaf Otto II van Bentheim verder terugvoeren en verbinden met dat van het ambt van burggraaf (castellanus) en graaf (comes) van Utrecht. In 1122 werd de dam in de Kromme Rijn gelegd en dat ging niet zonder slag of stoot. Bisschop Godebald kwam in conflict met de Utrechtse handelslui die zich beroofd zagen van een belangrijke waterweg. De kwestie werd op de spits gedreven. De bisschop mocht niet eigenmachtig zonder toestemming van de keizer een dam aanleggen in een rivier die als een koninklijke stroom werd beschouwd. De burgers van de stad Utrecht vroegen de keizer om hulp. Keizer Hendrik V kwam in mei 1122 naar de stad Utrecht nadat kort tevoren bisschop Godebald bij de keizer in Aken was geweest. Tijdens dat bezoek ontstond een

gewapend treffen tussen de keizerlijke garde en de dienstmannen van de bisschop. In de bronnen wordt nimmer de aanleiding genoemd, maar men neemt aan dat de explosieve kwestie van de afdamming van de Kromme Rijn tot dit treffen heeft geleid.⁵ Het was ieder geval geen gewone vechtpartij, want de keizer zette de bisschop zelfs onder beschuldiging van hoogverraad in het gevang en ook een medestander van de bisschop, de graaf van Lek en IJssel, werd in de kerker gegooid. Bisschop Godebald werd na onderhandeling met de aartsbisschop van Keulen en een flinke som losgeld op vrije voeten gesteld, maar hij moest ook een enorme veer laten in de vorm van beknutting van zijn macht in de stad Utrecht. Utrecht kreeg in juni 1122 van de keizer stadsrechten met vele voorrechten en er werd een nieuw kanaal gegraven om het verlies van de Kromme Rijn als open vaarroute te compenseren. De graaf van Lek en IJssel werd echter door keizer Hendrik V uit zijn ambt gezet. Het graafschap werd verbeurd verklaard en geschonken aan de Utrechtse kerken. Ook werd alles wat de graaf en zijn voorgangers zich met geweld hadden toegeëigend in het gouw Lek en IJssel teruggeschonken aan de kerken. De kerken kregen ook de hoge en lage jurisdictie over alle geschonken goederen.

Waarschijnlijk heeft de opvolger van bisschop Godebald, Andries van Cuijk (periode 1128-1139), deze goederen als beneficia aangehecht aan het burggrafelijke en grafelijke leen van Utrecht. Een familielid van Andries, Henrik van Cuijk, werd rond 1133 graaf van Utrecht. De burggraaf van Utrecht was een functie die van ouds toegespitst was op de verdediging van de stad Utrecht, met de burcht in de stad als centraal punt. Het begrip verdediging moet men ruim zien. Daar viel ook de bevoorrading onder en de burggraaf moest derhalve ook zorg dragen voor het op peil houden van toegangen te land en te water die van strategisch belang waren. Voor ons verhaal is van belang dat onder Godfried van Rhenen, bisschop van 1156 tot 1178, het burggraafschap werd geschonken aan de broer van de bisschop, Theodoor (Dirk) van Rhenen. Hij was burggraaf tot 1176, waarna zijn broer Gerlacus (Gerlach) van Rhenen werd beleend met het ambt. Na zijn kinderloos overlijden kwam het burggraafschap in handen van zijn achterneef Godfried van Cuijk, oudste zoon van de eerder genoemde Henrik van Cuijk en Sophia van Rhenen, vrouwe van Herpen en zus van genoemde burggraaf Theodoor. De vader van Godfried was, zoals vermeld, graaf van Utrecht en die titel ging over op zijn zoon Albert van Cuijk. Godfried stierf waarschijnlijk zonder zoon, zodat het burggraafschap overging op Albert. Op die wijze kwamen het

burggraafschap en graafschap van Utrecht in één hand terecht. Godfried had wel een dochter, genaamd Alveradis. Zij huwde Otto I van Bentheim. Er is toen vermoedelijk geschoven met de oude goederen die afkomstig waren van de graaf van Lek en IJssel en als beneficia aan de graaf en burggraaf van Utrecht toekwamen. Otto I heeft mogelijk als bruidschat wat gekregen, of hij kreeg een deel van de beneficia toen hij tot burggraaf van Utrecht werd benoemd. Hoe dan ook, het stuk land waarop later de donjon van Duurstede werd gebouwd, kreeg hij waarschijnlijk via de familie Van Cuijk. Otto I van Bentheim werd niet alleen beleend met het burggraafschap omdat hij via zijn vrouw, de erfdochter van Godfried van Cuijk, daar recht op had, maar ook omdat zijn broer Boudewijn van Holland bisschop was van Utrecht in de periode 1178 tot 1196. Otto en Boudewijn waren de jongere broers van graaf Floris III van Holland (ca 1135-1190). Otto I van Bentheim staat ook bekend als Otto IV van Holland, maar aangezien hij van zijn vader het graafschap van Bentheim had geërfd en de stamvader is geworden van de latere graven van Bentheim, is de eerste naam het meest toepasselijk. Het zal overigens niet verwonderen dat het graafschap Holland zijn macht in het Sticht kon versterken toen de drie broers zulke belangrijke posities innamen. Via vererving komen we bij burggraaf Otto II van Bentheim die in 1267 een erfdeling maakte met zijn broeder Egbert van Bentheim en hem beleende met onder andere zijn Stichtse goederen en het burggraafschap. Het is dus Otto II of zijn broer Egbert die rond 1270 moet hebben toegestaan dat op zijn land en dat van graaf Otto II van Gelre het huis Duurstede werd gesticht.

Hoe verklaren we de tweeherigheid? Waarschijnlijk ligt de verklaring besloten in de oude rechten van de graaf van het gouw Lek en IJssel die over waren gegaan naar de burggraaf. In zijn rechten kwam het begrip *insulae* voor. Dit waren de waarden of de aanwas van land langs de rivieren. Hier had hij blijkbaar rechten op. In een oorkonde gedateerd 1021, maar die daadwerkelijk een falsum uit ongeveer 1235-1250 is, wordt de burggraaf Otto van Bentheim ook dit recht toegeschreven.⁶ Huis Duurstede is gebouwd op aangewassen land dat viel binnen het gebied van graaf Otto II van Gelre dat hij verworven had van de abdij van Deutz. Aangewassen land is natuurlijk altijd schemergebied waar grenzen verschuiven en moeilijk vast te stellen zijn.

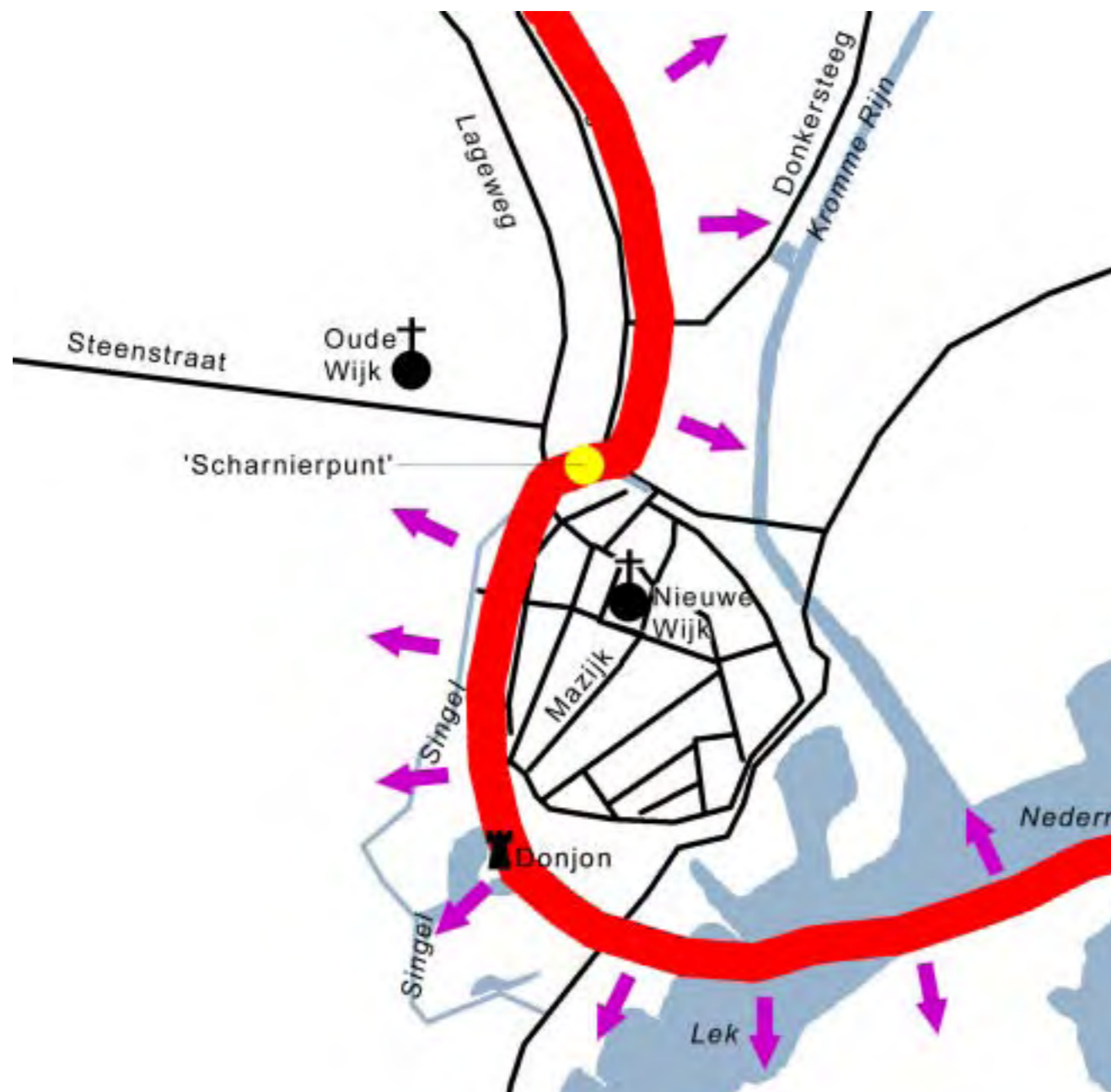
Situering huis Duurstede

De bouw van de donjon op zijn specifieke plek heeft te maken met de eigendomsverhoudingen, het strategisch belang van de plek en de aanwezige waterlopen aldaar. De eigendomsverhoudingen die al uitvoerig zijn besproken, hebben de keuze om de donjon te bouwen beperkt tot het land in bezit van graaf Otto II van Gelre en burggraaf Otto II/Egbert van Bentheim. De grote vraag is echter: Waarom is de donjon gebouwd op een plek waar twee heren rechten op hadden? Waarom is hij niet gebouwd op enkel grond van de graaf van Gelre of met andere woorden: waarom op aangewassen land?

Als burggraaf van Utrecht, hadden de graven van Bentheim (Otto I, Boudewijn, Otto II) een functie die, zoals eerder gezegd, toegespitst was op de verdediging van de nederzetting. Maar die functie is na 1122 toen Utrecht stad werd en stadsmuren kreeg op dat punt enigszins verwaterd. Verder was hij belast met het toezicht op de tolheffing onder andere op de Rijn.⁷ Deze taak lijkt de burggraaf te verbinden met de plek waar huis Duurstede is gebouwd. Het tolhuis van de Rijntol stond vroeger in Rhenen en is later naar Wijk bij Duurstede verhuisd. Ten tijde van Otto II/Egbert van Bentheim bevond de tol zich in Rhenen. Men maakte bij de heffing van de tol in de regel gebruik van wachthuizen. Er waren altijd schippers die liever geen tol betaalden en zulke overtreders moesten stroomopwaarts of -afwaarts alsnog gegrepen worden. Een wachthuis verderop werd dan gewaarschuwd waar men kon uitkijken naar het schip en een boot met wachters paraat maken om de belastingontduiker te grijpen. Het zou mogelijk kunnen zijn dat de bouwheer van de donjon Zweder I van Abcoude rond 1270 toestemming kreeg van graaf Otto II/Egbert van Bentheim om een versterkt huis te bouwen als dit ook als een wachthuis voor de tol gebruikt werd. Deze functie zou de bisschop van Utrecht van toen, Jan I van Nassau, hebben kunnen overhalen tot instemming omdat de Rijntol voor hem als inkomstenbron van groot belang was. Maar dit was de tijd waarin elke machthebber naast publieke belangen ook eigen belangen nastreefde. Zoals eerder vermeld, was Jan I van Nassau een neef van graaf Otto II van Gelre. Onder het mom van een nevenfunctie als wachttoren had de bisschop in ieder geval een excuus tegenover de Stichtenaren om te accepteren dat, mede onder het leenrecht van zijn neef graaf Otto II van Gelre, een versterkt huis werd opgericht op een plek waarover ongeveer acht jaar geleden was afgesproken dat er geen versterkt huis zou worden gebouwd. Door de tweeherigheid van de plek, waarvan er één gekoppeld was aan een Stichts ambt, kon in de ogen

De loop van de Kromme Rijn op het huidige kaartbeeld geprojecteerd. De situatie in de eeuw toen Dorestad nog een handelsstad was. De rivier gaat door erosie en sedimentatie zijn loop verleggen. Op het punt waar de rivier de hoge strook Oude Wijk/Nieuwe Wijk doorsnijdt, is de rivier vrij recht en goed ingebed en vindt minder erosie en sedimentatie plaats. Dit is ook de plek waar de rivier overbrugd werd om het Oude Wijk en Nieuwe Wijk te verbinden en waar mogelijk de rivier deels van kaden was voorzien. De gele streepjes op de Oeverstraat vormen een oude stroomrug.

De Kromme Rijn heeft zijn loop gewijzigd en het proces vertoont gelijkenis met dat van de vorming van een kronkelwaard, waarbij de rivier een steeds dichtere lus gaat maken en aanwas in de lus ontstaat. Daar waar de rivier voorzien is van vaste kaden ontstaat een scharnierpunt. Situatie elfde eeuw.

van de bisschop over de afspraak dat er op elkaars grondgebied geen versterkt huis gebouwd mocht worden, een nieuwe interpretatie ontstaan. De bouw van de donjon was toelaatbaar omdat het effect neutraal was, het bouwwerk stond immers zowel op een Stichts als Gelders leen. En wat was mogelijk het motief van graaf Otto II of Egbert van Bentheim om toe te staan dat er een versterkt huis werd gebouwd? Een wachthuis voor de tol dat ook onder het leenrecht viel van Gelre was natuurlijk geen strategisch slimme zet. Mogelijk heeft Graaf Otto II of Egbert van Bentheim werkelijk in een balans van macht geloofd, zoals boven beschreven. De graven van Bentheim hadden een bijzondere band met de Van Abcoudes die onder meer tot uiting kwam in het in leen geven van de halve jurisdictie in Rhenen aan de Van Abcoudes. Maar waarschijnlijker is dat Otto II/Egbert, ondanks dat hij burggraaf van Utrecht was, in het geheel niet voor de belangen van het Sticht opkwam. Onder bisschop Hendrik van Vianden, de man die het Sticht weer sterk wilde maken en de verwerving van de Wijkse goederen door de Gelderse graaf fel had betwist, werd het gezag van de burggraaf verminderd en van Otto II van Bentheim is bekend dat hij openlijk de vijanden van Hendrik van Vianden steunde, zoals de graaf van Holland waarmee hij via een bloedband verbonden was. Hij werd zelfs door de bisschop gevangen gezet en door bemiddeling van onder andere graaf Otto II van Gelre in vrijheid gesteld! Het burggraafschap van Utrecht was erfelijk, dus niet elke burggraaf was de meest toegewijde man voor de functie. Vandaar de trapsgewijze vermindering van het gezag van de functie onder verscheidene bisschoppen. Na bisschop Hendrik van Vianden hield Otto II van Bentheim het blijkbaar voor gezien qua actieve inmenging in de politiek van Holland en het Sticht, concentreerde hij zich op zijn graafschap Bentheim en gaf het estafettestokje over aan Egbert. Het tolereren van de bouw van een castrum in Wijk rond 1270 kan deels begrepen worden uit desinteresse voor het Sticht, maar kon bij de machthebbers binnen het Sticht verkocht worden als zijnde niet conflicterend qua belangen. Het kan begrepen worden als een voet tussen de deur in het Sticht voor het graafschap Holland en in die zin meer een poging tot balans tussen Gelderse en Hollandse belangen. Daarnaast was Otto II nog wat verschuldigd aan graaf Otto II van Gelre. Hoe het ook zij, de overdracht van de rechten op het *castrum in Duersteden* in 1328 door de kleinzoon van Otto II van Bentheim aan de Bisschop van Utrecht, betekende een herstel van de Stichtse belangen die later hebben geleid tot het volledig bezit van kasteel Duurstede door de bisschop van Utrecht.

De dubbele functie van versterkt huis en wachttorens voor de Rijntol, maakte een situering dicht bij de dijk met zicht op de rivier gewenst. De donjon was in ieder geval zo geïmponeerd dat men een behoorlijk eind in de lengte van de rivier richting Rhenen kon kijken. Bovendien lag vlak bij de toren, zoals men tegenwoordig aanneemt, de dam in de Kromme Rijn die in 1122 was aangelegd. Een dergelijk strategisch object - de dam zal een inlaat hebben gehad - vereiste ook enige bescherming. Een ander gegeven dat mogelijk de plaats bepaald heeft van het huis, is dat men bij de bouw al rekening gehouden heeft met de bestaande bebouwing, in het bijzonder de vronhof, en dat men wellicht al speelde met de gedachte om de nederzetting ooit tot stad te verheffen. Tussen 1270 en 1300 (verlening stadsrechten) liggen relatief weinig jaren en bij de bouw van het huis heeft men gepaste afstand genomen tot de kern om groei te garanderen.

Het Kromme-Rijngebied was voor de aanleg van de dam een gebied dat doorsneden werd door de Kromme Rijn die zich steeds verlegde en er waren allerlei beddingen of restgeulen met stroomruggen die het landschap doorsneden. Na fixatie van de meanderende rivier door de dam liep de Kromme Rijn in het noorden de huidige stad uit. Dekker meent het verloop te zien via twee armen. Eén arm is vergraven tot de Mazijk en de andere arm begon ten oosten van het kasteel achter de dam die in de Lekdijk was opgenomen. De twee armen kwamen samen ongeveer bij de grote kerk en liepen als gezamenlijke arm via Kerkstraat en Plantsoensteeg de stad uit.⁸ Archeologische vondsten lijken dit slechts gedeeltelijk te bevestigen. Er liep ook een bedding op de plek waar ongeveer nu de Singel loopt aan de westzijde van de huidige stad. Van Doesburg vermoedt dat de Kromme Rijn in 1122 via die bedding vanaf de Lek stroomde.⁹ Van Doesburg denkt dat de bedding vanaf de Lek onder de donjon door liep. Dit baseert hij op het feit dat het huis vanwege de slappe bodem gefundeerd moest worden en hij vermoedt daarom hier een verlande bedding. De bodem aldaar was echter overal slap omdat het hele gebied aanwas was en wel omdat zich ter plekke een soort kronkelwaard aan het vormen was. Die ontwikkeling is door de afdamming van de Kromme Rijn gestuit (zie afbeeldingen over ontwikkeling waterlopen). De dam moet ongeveer 465 meter breed zijn geweest. En men neemt aan dat hij begon bij de huidige Waterpoort en dus tot voorbij de aansluiting van de Singel op Lekdijk Oost liep. Dus het gehele kasteelterrein lag achter de dam.¹⁰ Dat is veel breder dan Dekker veronderstelt! Het is logisch te veronderstellen dat het meest westelijke

De situatie rond 1122. De noordelijke loop heeft zich nog meer naar het oosten verlegd. In de verschuivende rivierbedding is een brede dam gelegd. De bedijking van de Rijn en Lek neemt een aanvang. De Lekarm en het stukje Rijnarm stroomopwaarts verenigen zich. In het gebied waar de stad Wijk zal worden gebouwd bevinden zich diverse restgeulen. De sikkelvormige aanwas binnen de lus en de kromming van de rivier heeft wellicht geleid tot de naam Ark. In de dam bevindt zich een inlaat.

De situatie rond 1270. De donjon is gebouwd. Bij de omgrachting is gebruik gemaakt van de Kromme Rijn en restgeulen. Ook zijn er stukken gegraven (gearceerde stukken). De bedijking zal grotendeels voltooid zijn. Rijn en Lek vormen nu één hoofdstroom.

gedeelte van deze bedding als uitgangspunt gebruikt werd om de omgrachting van het versterkte huis aan te leggen en in stand te houden. Ook is deze westelijke begrenzing van de loop van de Kromme Rijn logischer qua boven geschetste eigendomsverhoudingen. De burggraaf beschikte over het recht op waarden, dus de aanwas van rivieren en als de hoofdstroom van de Kromme Rijn liep zoals Dekker veronderstelt, dan had de burggraaf hier geen recht op. Verder was deze bedding de grens tussen de goederen van de abdij van Deutz cq graaf Otto II van Gelre en de Utrechtse kerken. Een verloop van de Kromme Rijn enkel ten oosten van het huis Duurstede zou het huis buiten het gebied van graaf Otto II van Gelre hebben geplaatst. De arm van de Kromme Rijn die via Plantsoensteeg-Kerkstraat de Arkgracht vormde, werd vermoedelijk gevoed door allerlei stroompjes en kreken in het aanwasgebied. Eén zo'n stroom is vergraven tot de Mazijk, vandaar de oude naam Arkgracht, en een ander stroompje of restgeul heeft nog gefungeerd als afwatering van huizen aan de Peperstraat en liep grofweg vanachter Peperstraat 36/38 via de Nieuwstraat richting Lek. Wel is er vermoedelijk ver vóór 1122 een oude rivierloop geweest die een stroomrug heeft gevormd waarop de Oeverstraat is aangelegd, doch deze is waarschijnlijk door stroomgordelverlegging of avulsie (de vorming van een geheel nieuwe rivierbedding in een overstromingsgebied) verdwenen.

Stadsrechten

Het huis Duurstede en de curtis Wijk waren in bezit van de leenmannen uit het geslacht Van Zuilen-Van Abcoude. Zoals elke machthebber uit die tijd een eigen politiek doel nastreefde, zo ook deden de leden van dit geslacht dat. Er mag gezegd worden dat ze dat met succes deden. Zij bezaten veel goederen in betwiste grensgebieden en in troebel water is het goed vissen. Door als ware opportunisten dan de ene leenheer en dan de andere leenheer te steunen, wisten zij een stevige machtsbasis te leggen. Eigenhandig optreden was hen ook niet vreemd. Zo verleende in 1300 Gijsbrecht I van Abcoude stadsrechten aan de nederzetting Wijk. Dit recht bezat hij formeel niet, maar gezien de bijzondere positie van de nederzetting rondom zijn curtis en nabij zijn versterkt huis – eigendom van Gelre en onderdeel van het Sticht – kon hij er mee weg komen. Met het verlenen van de stadsrechten werd ruimtelijk bepaald voor welk gebied die rechten golden en met het recht van ommuring kon de nieuwe stad uitdrukking geven aan dat ruimtelijk bepaalde gebied. Gijsbrecht I van Abcoude werd bij zijn stadsstichting beperkt door de

aanwezigheid van bezittingen van anderen. Ten westen en noorden lagen goederen van Oudmunster, in het zuidwesten inmiddels het terrein van zijn huis Duurstede en in het oosten een stuk land genaamd de Ark of het Oever. Sommigen menen dat dit stuk bij het gerecht Leuterveld behoorde.¹¹ Zweder II van Abcoude had rond 1309 namelijk een geschil met Jan van Woudenberg, zoon van Elias van Rijningen, over de jurisdictie van het Leuterveld. Toen Zweder in 1345 het gerecht uiteindelijk van de bisschop in leen kreeg, ging hij of zijn zoon Gijsbrecht II van Abcoude rond die tijd over tot een stadsuitbreiding op de Ark of het Oever. Dat hier een causaal verband gezien wordt, klopt waarschijnlijk niet. Het geschil tussen de heren Van Woudenberg en Van Abcoude valt in de categorie ‘werken aan machtsuitbreiding’, iets waar leenmannen gedurende hun hele leven mee bezig leken te zijn en heeft niets van doen met de stadsuitbreiding. De Ark behoorde al bij Wijk en dus aan de heer van Duurstede. In een leenakte uit 1340 werd Zweder II beleend met: ‘Dat huys tot Duyrsteden, die heerschapie van Wijck ende die poorte van Wijck, met den gerichte, hoge ende lege, met allen heuren tobehoren ende rechten, also als sij gelegen sijn, ende allen vesten, die daer nu an sijn ende die men hiernamaels daeran maken sal, tot Zutphenschen rechten ontfangen bij Sweder heer van Abcoude, die daerbeneven noch tot Zutphenschen rechten te leen ontfangt den weerd geheiten Roetvoet, den ouden met den nijen, gelegen boven der Arcke te Wijck, ende den.....etc.’¹² De zinsnede *der Arcke te Wijck*, is een duidelijke aanwijzing dat het bij Wijk hoorde. Daarnaast lijkt de opmerking ‘de vesten (sterkte, versterking cq stadsmuur) die er nu zijn en die men hierna maken zal’, te preluderen op een aanstaande stadsuitbreiding. Op de Ark en de uitbreiding komen we later terug.

De nederzetting Wijk met het gebied daarbij dat bestemd was tot stad, werd doorsneden door oude wegen. Deze wegen zijn in het stratenplan van de nieuwe stad opgenomen. De Volderstraat is naar men vermoedt een deeltracé van de oude Keysers strate. Deze straat zou volgens Dekker op de linkeroever van de Kromme Rijn hebben gelegen. Gezien de complexiteit van de loop van de Kromme Rijn en de vele aanwezige beddingen valt dat echter niet met zekerheid te zeggen. De naam Keysers strate is een overblijfsel uit de tijd van Dorestad. De straat liep vóór het ontstaan van het huis Duurstede en de stad Wijk vanuit het noorden volgens Dekker via de huidige Hoogstraat, de Donkerstraat, de Markt en de Volderstraat naar de Lek. Er is echter een aanname in dit geschetste tracé die niet klopt en nadien ook tot foute conclusies heeft geleid. Dekker

De situatie na 1300. Na verlening van de stadsrechten wordt de loop van de Kromme Rijn benut in het westen en in het oosten worden restgeulen benut. De Arkgracht (Mazijk) wordt gegraven en aangesloten op de omgrachting van het kasteel zodat volledige circumcilatie mogelijk is van het water. Er komt een extra inlaat van de Kromme Rijn in de Lekdijk. Tussen deze inlaat en de rivier wordt een stuk gegraven, het latere noordoostelijke deel van de stadsgracht. Onder de Arkpoort en ergens tussen de Veldpoort en Rijnpoort komen sluizen.

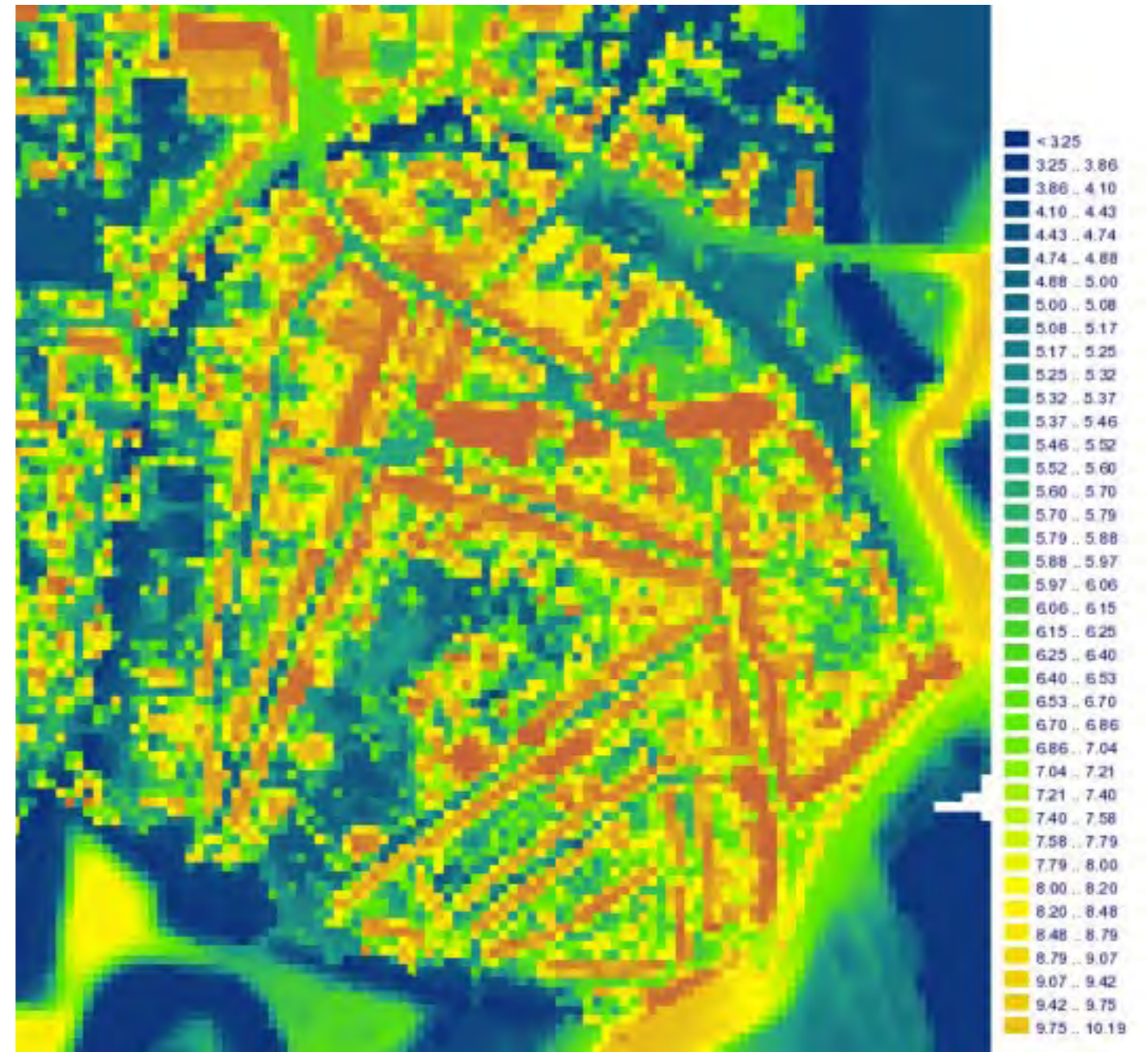
De situatie na 1350. De Ark of het Oever is bij de stad getrokken. Aanvang van de omwalling. Een laatste stukje gracht is gegraven (Kalverweigracht). De oude inlaat van de dam uit 1122 is verplaatst naar deze gracht.

spreekt van de Donkerstraat als zijnde de verbinding tussen Hoogstraat en Markt. Ook het laatste zuidelijke deel van de Hoogstraat voordat deze bij de huidige Singel eindigt, zou Donkerstraat hebben geheten. Dit leidt Dekker af uit de situering van goederen in diverse bronnen.¹³ Het zijn goederen die liggen in het gebied omsloten door Singel, Hoogstraat, Prins Hendrikweg en Kromme Rijn. Het was de Prins Hendrikweg die vroeger Donkersteeg heette en op de kaart van Jacob van Deventer is ook te zien waarom. De weg heeft vanaf de Hoogstraat allemaal geboomte naast zich staan. Het is de Donkersteeg die geïdentificeerd moet worden met de Donkerstraat! Vervolgens ziet Van Doesburg de Rijnstraat als Donkerstraat en laat daar de Hoogstraat op aansluiten.¹⁴ Dat klopt in ieder geval niet. Dekker constateert dat een stukje tracé niet is teruggekomen in het stadsplan. Het gaat om de aansluiting Markt-Hoogstraat die volgens Dekker dus ook Donkerstraat heette. De grote vraag is natuurlijk waarom dat niet is meegenomen in het stratenplan. Het antwoord is dat dit stuk vermoedelijk helemaal niet heeft bestaan. De situatie is waarschijnlijk als volgt geweest. De huidige Zandweg - vroeger Lageweg - die parallel loopt aan de Hoogstraat, was de oude weg langs de Kromme Rijn op de linkeroever. Door verschuiving van de Kromme Rijn naar het oosten is parallel aan de Lageweg wederom bij de linkeroever van de Kromme Rijn een weg aangelegd: de Hoogstraat. Deze Hoogstraat kwam vlak bij de Singel weer samen met de Lageweg omdat hij aldaar op de Kromme Rijn of een arm daarvan stuitte die daar weer naar het westen boog. Hier lag een scharnierpunt in de rivier, die waarschijnlijk gefixeerd werd door hooggelegen stroken land rechts en links van de rivier of kaden in verband met een aanlegplaats. De hooggelegen stroken waren ook de plekken waar de nederzettingen lagen: namelijk omgeving Steenstraat en omgeving Markt. De weg werd niet vervolgd tot over de rivier maar vervolgde aan de linkerkant van het water zijn route tot aan het punt waar het water wél overbrugd was, namelijk bij de latere Veldpoort. Deze overbrugging is te zien als een logische schakel in het tracé Lageweg (Zandweg)-Veldpoortstraat. De oude Steenstraat uit het westen kon aantakken op Lageweg en zo ook gebruik maken van de brug bij de latere Veldpoort. En zo was deze brug van belang voor reizigers uit het noorden en westen en dit verklaart meteen waarom bij deze brug de belangrijkste stadspoort van Wijk bij Duurstede werd gebouwd. Maar als de Hoogstraat niet door liep, dan staat het hele idee van Dekker op losse schroeven. Dekker ziet de Volderstraat als een straat op de

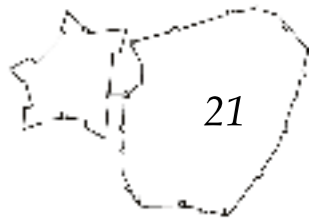
De pre-urbane of voor-stedelijke periode

linkeroever van de Kromme Rijn. Al enkele keren is benadrukt dat dat niet zeker is. De ligging op een oever(wal) betekent dat de Volderstraat iets hoger zou moeten liggen dan de omgeving en dat de straat over zijn gehele lengte van gelijke hoogte zou moeten zijn. Kijken we op de hoogtekaart van Nederland (AHN) dan valt juist het niveauverschil op tussen het beginpunt bij de Markt en het eindpunt bij Langs de Wal. Daartussen ligt verschil van meer dan anderhalve meter! Dat is niet wat men zou verwachten van een weg die een hoogtelijn volgt langs een bedding. Bovendien is het verval van anderhalve meter ook nog tegen de richting van de stroom in. Het is daarom dat ik de Volderstraat niet als een oude pre-urbane weg zie. De weg is vermoedelijk als verbinding aangelegd tussen de nederzetting Wijk en het kasteelterrein en zal daarom niet ouder zijn dan het huis Duurstede zelf. Dan is de Markt ook niet een verbreding van de oude Keysers strate, maar een bewust planmatig opgezet marktplein bij de kern van de nederzetting Wijk. De Rijnstraat is aangelegd om de noordzuid-as te vervolmaken en loopt schuin weg van de Markt omdat de straat gericht is op de Rijnpoort die bij het punt gesitueerd was waar de Kromme Rijn via de stadsgracht afboog naar het oosten. Deze afbuiging is vermoedelijk mensenwerk en de verbinding met de Rijn/Lek werd hier gemaakt omdat aldaar de Kromme Rijn op de kortste afstand van de hoofdrievier was. Dit werd ook de plek waar men met de boot stroomafwaarts richting Utrecht kon reizen. Hier heeft ook tot in de twintigste eeuw een haven gelegen. De Rijnpoort was eigenlijk net als de Waterpoort de toegang tot een haven. De Maleborduurstraat en het westelijke deel van de Peperstraat waren onderdeel van de voor-stedelijke Boomgaardstraat. De Veldpoortstraat was het vervolg van de Lageweg na de overbrugging van de Kromme Rijn die via de Leuterstraat waarschijnlijk voor de stadsstichting naar het Leuterveld voerde. Mogelijk boog deze weg in de pre-urbane toestand naar de Boomgaardstraat cq Peperstraat toe om dan een arm van de Kromme Rijn over te steken, op het punt waar later de Arkpoort kwam.

Hoogtekaart van Wijk bij Duurstede. De oranje en rode vlakjes zijn bebouwing. Tussen deze linten zijn de straten herkenbaar. Opvallend is de relatieve laagheid van het gebied van de Mazijk. Bron AHN (Actueel Hoogtebestand Nederland) kaart Waterschapshuis.

Omdat de bebouwingsdichtheid in Wijk eeuwenlang hetzelfde is gebleven is deze groenstructuur van cultuurhistorische waarde. Op zich hoeft het groen niet oud te zijn, maar het gaat om onderdelen in het vlakkenpatroon die al eeuwen de functie hebben van groen gebied en daardoor onlosmakelijk verbonden met het patroon van straten en bouwblokken. Er zijn vier groengebieden in de binnenstad aan te

De eerste stad

Het ontwerp voor de eerste stad, het zogenaamde 'ei' van Wijk is een zogenaamde bastide-stadontwerp. Bastide is een Franse benaming voor een nieuw aan- of uitgelegde en versterkte nederzetting. Typerend voor de bastide is een rechthoekig stratenpatroon rondom een centraal marktplein. Ze werden om allerlei redenen gesticht: als militair steunpunt, als economische draaischijf, als claim op het gebied rondom de stad en ook als basis om het omringende land in cultuur te brengen. Het proces begon in Frankrijk en werd ook in Engeland opgepikt. Bekend is dat de Engelse koning Edward I (1239-1307) in 1297 een soort colloquium organiseerde voor edelen om van gedachten te wisselen over het stichten van bastide-steden. Waarschijnlijk is het verschijnsel door de Hollandse graaf Floris V (1254-1296) na kennismaking met het fenomeen in Groot-Brittannië op Nederlands grondgebied geïntroduceerd. Deze vorst kwam regelmatig in Engeland en Schotland.¹⁵ Floris V had in Holland op het grensgebied met het Sticht al in 1283 met behulp van lokale heren een bastide-stad gesticht, namelijk Nieuwpoort aan de rivier de Lek, tegenover Schoonhoven. Dit was de eerste bastide-stad in Nederland. In Gelderland werd in 1298 Staverden gesticht. Het verschil bij de Nederlandse bastide-steden ten opzichte van buitenlandse stichtingen is dat het ideaalplan of het theoretische concept aangepast werd aan de bestaande lokale omstandigheden. In het rivierenland was vooral de waterhuishouding een factor waar men rekening mee hield. Het gevolg was dat er een mengeling ontstond van nieuwe, planmatige elementen en bestaande structuren of zoals Fockema Andreae het over Wijk formuleerde: *In de voorhanden gegevens is een aardige, zij het bescheiden, oplossing gecomponeerd.*¹⁶ Aan de waterlopen van Wijk bij Duurstede hebben we al aandacht besteed. Het westelijke singelgedeelte was waarschijnlijk de actieve Kromme-Rijnbedding en de grens van het gebied van de Heren van Abcoude. Aan de noordzijde werd ook de bedding van de Kromme Rijn benut. De verbinding van de Kromme Rijn met de rivier Rijn/Lek werd verlegd door vanaf de Rijnpoort een verbinding te graven naar de rivier. In de dijk zal een sluis zijn gelegd, mogelijk was deze sluis Ark genaamd. Een arm van de Kromme Rijn ten oosten van de stad werd deels gebruikt voor het oostelijke deel van de omgrachting en een deel werd gegraven en aangetakt op deze arm, de latere Mazijk. Daar waar een stadspoort kwam werd ook een sluis gelegd.¹⁷ Deze sluis zal niet op zichzelf gestaan hebben en is waarschijnlijk gecombineerd met een sluis elders in de omgrachting. Het

meest logische is bij het Rijnpoortje. Op deze wijze was de waterstand van de omgrachting van het kasteel en van 80% van het 'ei' te regelen. De haven voor het waterverkeer op de Kromme Rijn moest tussen de twee sluisen gesitueerd worden en werd overgeplaatst naar de bocht van de Kromme Rijn.

In het stedenbouwkundige plan werd vanaf de Markt hier een straat naar geprojecteerd, de Rijnstraat. Het tracé is recht maar wijkt af van de rechte lijn van de Volderstraat omdat de waterhuishouding nu eenmaal bepaalde dat de haven uit de as van de Volderstraat en Markt lag. De Markt zelf is weliswaar gepland maar waarschijnlijk op de aloude plek waar al markten werden gehouden. De Veldpoortstraat leidde direct naar die oude plek, maar de Markt was nog niet zo groot. Het noordelijke deel van de huidige Markt is het hoogste deel, daar zal de Markt in eerste instantie zijn ontstaan, op redelijke afstand van de Kromme Rijn met zijn overbrugging, de latere Veldpoortbrug, en vermoedelijk de haven die in de buurt van de brug was gesitueerd in het hart van de gezamenlijke nederzetting die bestond uit de kern aan de Steenstraat en de kern rondom de huidige Markt. Het langwerpige plein Markt – vroeger Plaets genoemd, een synoniem voor plein en in mindere mate voor markt - is typisch iets dat planmatig is opgezet. Om het hart van de stad ook daadwerkelijk het hart te maken van het 'ei' is het plein in zuidelijke richting opgestrekt. Richting zuiden neemt de hoogte van het plein ook iets af. Op de Markt werd een straat geprojecteerd vanaf het kasteelterrein, de Volderstraat. Deze as is het belangrijkste stedenbouwkundige kenmerk van de stadsstichting en verbond, om in de terminologie van stedenbouwkundige Edmund Bacon te spreken, drie symbolische knooppunten in het stedelijk weefsel: het kasteel (gezag), de markt (cultuur/economie) en de haven (cultuur/economie), waarbij waarschijnlijk al in het achterhoofd was gehouden dat de Markt de plek zou worden waar de kerk werd gevestigd en dus eigenlijk als symbolisch knooppunt voor religie moet worden gezien.¹⁸

De lengteas liep niet midden door het 'ei'. Ten westen van de as was ruimte voor een extra straat, dit werd de Achterstraat/Kokkestraatje. Deze straten volgen min of meer de omtrek van de oude stadsgracht.

Opvallend is dat het Kokkestraatje niet aantakte op de Rijnstraat, maar waarschijnlijk was dat aanvankelijk wel zo. Op de kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 is in ieder geval wel een verbinding zichtbaar langs de stadsmuur.

Langs de straten werden kavels uitgezet. Hoe groot deze kavels allemaal

waren, is onbekend. Van de Achterstraat is de kavelgrootte door archeologisch onderzoek wel achterhaald. Hier waren de veertiende-eeuwse kavels aan de westkant ongeveer 18 meter breed en 34 meter lang. De bebouwing bestond uit houten huizen met daken van stro. In de stad waar de bewoners zich voornamelijk met landbouw bezig hielden, zal een soort differentiatie zijn opgetreden en kregen andere middelen van bestaan de ruimte, zoals ambachten en handel. Ambachtlieden en handelslui werden aangetrokken door gunstige belastingtarieven en marktprivileges. De vestiging van verschillende beroepen in de stad zal een soort zonering tot gevolg hebben gehad. Op deze zonering komen we later terug.

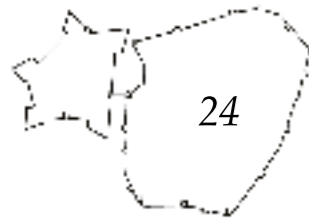
Het verkrijgen van stadsrechten betekende ook het recht om te versterken oftewel een omwalling. Om communicatie met het niet-stedelijke gebied mogelijk te maken waren er poorten noodzakelijk. Het waren er vier, mogelijk vijf. De Veldpoort in het noordwesten was de belangrijkste. Deze was bij de aloude overbrugging gebouwd en was in feite het doorlaatpunt voor bijna al het verkeer over land. De noordelijke Rijnpoort was de toegang tot het haventje en in mindere mate voor ontsluiting van landverkeer. De oostelijke Arkpoort was de toegang tot de Ark of het Oever en de haven of aanmeerplaats bij de rivier Rijn/Lek. Aan het einde van de Volderstraat stond vroeger ook een poort, deze gaf toegang tot het kasteelterrein. Later is deze verplaatst naar het einde van de Muntstraat, de huidige Hoederpoort.¹⁹ Mogelijk was er nog een vijfde poort aan het einde van het huidige Kostverlorenpad die de doorgang vormde naar de Boomgaardstraat. Op de kaart van Jacob van Deventer is hier echter geen poort getekend.

De drijfveren voor de stichting van de stad door Gijsbrecht I van Abcoude zullen economie en strategie zijn geweest. In Gelre hadden diverse stadsstichtingen de hertog geen windeieren gelegd en zijn machtsbasis verstevigd. Ook Gijsbrecht zal gemotiveerd zijn door vergroting van de geldelijke inkomsten en de prestige om heer te zijn van een stad. Het zal zeker zijn gezag hebben versterkt ten koste van de wereldlijke macht van de bisschop. Bovendien kon de stad in de immer doorgaande machtsspelletjes als militair steunpunt dienen. De stad kon in tijden van conflicten een grote bezetting herbergen waardoor het kasteel beter te verdedigen was en als uitvalsbasis dienen voor allerlei militaire expedities.

De stad breidt uit

Buiten de Arkpoort, die ter hoogte stond waar Kerkstraat/Mazijk de

Peperstraat kruisen, lag het gebied genaamd de Ark of het Oever. De naam het Oever valt gemakkelijk te verklaren omdat dit stuk land grensde aan de rivier Rijn/Lek, maar bij de naam de Ark is niet met zekerheid vast te stellen waar de naam van is afgeleid of voor staat. De eerste keer dat de naam Ark valt, is in september 1309 als de Utrechtse bisschop Gwijde van Avesnes een uitspraak doet over enkele conflicten tussen Zweder van Abcoude en Jan van Woudenberg. Beiden maken aanspraak op het Leuterveld en hebben problemen over een stuk dijk. Die zaken worden geregeld, evenals de voorkoop (voercoep) van vis op de Ark. De voorkoop van vis op de Ark wordt in de literatuur verbonden met het conflict over het Leuterveld en daardoor wordt de Ark als onderdeel van het Leuterveld gezien. Hieruit concludeert men dan dat de Ark bezit was van Jan van Woudenberg en pas in 1345 door de bisschop aan Zweder van Abcoude werd geschonken.²⁰ Dit is echter niet waar of slechts half waar. Al eerder heb ik aangetoond dat de Ark voor 1345 bij Wijk behoorde. Als, met de nadruk op als, de Ark onderdeel was van het Leuterveld dan heeft Zweder van Abcoude het waarschijnlijk al in 1309 toegewezen gekregen. In de scheidsrechterlijke uitspraak van 1309 werd bepaald dat Zweder voor een vierde rechten had over Leuterveld en Jan van Woudenberg voor drie vierde. Dekker laat in het midden hoe die verdeling tot stand kwam en doet voorkomen alsof die verdeelsleutel over het gehele gebied gold. Zodoende zou Jan van Woudenberg nog steeds rechten hebben op de Ark en kon Zweder van Abcoude pas na 1345 volledig aanspraak maken op het gebied. Maar in het stuk staat ook dat het recht van zwanendrift op de Rijn verdeeld is volgens het principe van waar het land van beide heren aan de rivier grenst. Dus er was wel degelijk een verdeling van het gebied gemaakt. En als de Ark bij het Leuterveld behoorde dan is het logisch dat Zweder dit stuk kreeg toebedeeld. Kreeg Zweder daadwerkelijk pas in 1309 de beschikking over de Ark, dan kan dat aanleiding zijn om te verklaren dat dit stuk in 1300 niet bij de stadsstichting werd betrokken.

Maar mijn mening is dat de Ark geen onderdeel was van het Leuterveld. Het document van 1309 is gewoon een waslijst van irritaties/conflicten tussen twee buurmannen waarover de bisschop als leenheer is gevraagd te beslissen. Er is geen causaal verband tussen de twee zaken. De kwestie Leuterveld en de dijk zal te maken hebben gehad met het verleggen van de loop van de Kromme Rijn. Als men het document leest dan valt op dat tussen de 'zaak Leuterveld' en de visverkoop op de Ark nog een andere zaak geregeld wordt. Verder passeren in het document nog meer zaken

die geheel buiten het potentiële Leuterveldgebied vallen zoals de tienden in Achterveld en het goed Emminkhuizen. Dus het verband tussen de genoemde zaken in het document is nogal los. Verder blijkt uit de beslissing over de voorkoop van vis op de Ark (het recht om de vis als eerste in grote hoeveelheid te kopen om later in kleine parten met winst door te verkopen) dat dit een recht betreft dat in handen is van de bisschop. Hierop past hij geen verdeelsleutel toe. De bisschop verleent dit recht aan degene die het eerste komt en/of het meeste biedt (Ende den voercoep up dArke van den vische gheve wi denghenen, die eerste comt ende meeste ghelts ghevet.)²¹ Onduidelijk is of hier bedoeld wordt degene die het eerst bij de bisschop komt en een (redelijk) bod doet op het recht of de degene die als eerste op de markt arriveert of het hoogste bod doet. Hoe dan ook, deze oplossing lijkt erop te wijzen dat dit recht los staat van de rechten verbonden aan het Leuterveld, anders had de bisschop wel een regeling getroffen in de trant van één keer in de maand voor Zweder van Abcoude en drie keer in de maand voor Jan van Woudenberg. Duidelijk is wel dat met de Ark een stuk grond werd bedoeld ten oosten van de eerste stad. Het middeleeuwse woord Ark heeft twee betekenissen: sluis en boog. De betekenis van sluis zou impliceren dat het stuk grond vernoemd is naar een waterstaatkundig onderdeel in de buurt. Er waren, zoals eerder gezegd, meerdere sluizen. Er moet een sluis in de dam van 1122 gezeten hebben en na de stadsstichting en verlegging van de Kromme Rijn is er een sluis gekomen vlak bij de huidige Leuterpoort en onder de Arkpoort en waarschijnlijk in de buurt van de Rijnpoort.²² Hoewel men bij de naam Arkpoort ook rekening moet houden met het feit dat de poort haar naam dankt aan het land waarop zij een uitgang bood, net als de Leuterpoort. Het is niet aannemelijk dat een stuk land ongeveer negen jaar nadat de sluizen tot stand waren gekomen al naar deze onderdelen zou zijn genoemd zonder vermelding van de oude naam. Net als de jongere naam het Oever later vaak samen met de Ark werd genoemd. De naam Ark is dus waarschijnlijk veel ouder dan 1309. Dat impliceert dat het stuk land zijn naam dankt aan de sluis in de oude dam. Maar de ouderdom van de naam laat ook een andere interpretatie toe. In het begin is al verhaald dat het proces van verschuiving van de rivierbedding begon te lijken op de vorming van een kronkelwaard. Een typisch verschijnsel van een kronkelwaard is de vorming van sikkelvormige aanwassen. Het kan zijn dat de boog in de Kromme Rijn en de sikkelvormige aanwassen in het verre verleden hebben geleid tot de naam de Ark, afgeleid van het latijnse Arcus. De

naam voor een kromming in een waterloop en het aangrenzende land is vaker afgeleid van het woord Arcus. Zo werd de Kromme Nieuwegracht in Utrecht in de Middeleeuwen Regenboog genoemd, wat een vertaling was van een andere meer specifieke betekenis van het Latijnse woord Arcus.

Waarom is de Ark, dus het stuk ten oosten van de stad, niet meteen meegenomen in de stadsstichting of na 1309 bij de eerste stad getrokken? Waarom pas omstreeks 1350? Een aanwijsbare oorzaak is niet te geven. Bekijken we stadsuitbreidingen van andere steden dan is het motief vaak ruimtegebrek. Bij Wijk bij Duurstede is het onwaarschijnlijk dat na vijftig jaar de stad al uit zijn voegen barstte. Mogelijk heeft het te maken met een economische tussenoplossing. De intentie en ambitie om het Oever of de Ark bij de stad te trekken waren er al vanaf het begin. Die werden in de eerder genoemde leenakte van 1340 al verwoord, maar de economische basis ontbrak om meteen een grote stad te stichten. Door de Ark niet te betrekken bij de stadsstichting kon dit gebied zich ontwikkelen tot een banlieu, een voorstad waar bewoners konden profiteren van de nabijheid van de stad maar niet geheel gebukt gingen onder de plichten. Bovendien maakte de nabijheid van de rivier de plek ook interessant. Een aantrekkelijke economische zone waar het principe laissez-faire grotere groei aanzwengelde dan als Gijsbrecht van Abcoude meteen het gebied tot stad gebombardeerd had.

Dus toen men rond 1350 het Oever of de Ark bij de stad trok, was het gebied geen stuk leeg land, maar de aanwezige infrastructuur van weggetjes en slootjes werd niet overgenomen, behalve de Oeverstraat. Als we op de hoogtekkaart van Wijk bij Duurstede kijken dan valt op dat de Oeverstraat ten opzichte van andere straten hoog is gelegen. Waarschijnlijk ligt hieraan een stroomrug ten grondslag van een rivierbedding die, zoals eerder vermeld, door avulsie is verdwenen. Het was een strook in de Ark die als eerste voor bewoning in aanmerking kwam door die gunstige hoogte. Ondanks bedijking waren overstromingen nog steeds een reëel gevaar. De straat was georiënteerd op de rivier waar een haven of aanmeerplaats was. De Peperstraat werd recht op deze Oeverstraat aangesloten, in weerwil van een waterloop en een weggetje hierlangs (Zie voor uitgebreide uitleg hierover de beschrijving van de Peperstraat). Door de stichting van het vrouwenklooster en het gasthuis aan het einde van de veertiende eeuw werd de invulling van de Ark in grote mate verder vastgelegd. Het klooster werd een ommuurd blok dat afgesloten was van de wereld

op een klein straatje na, namelijk de Kloosterstraat die leidde naar de kloosterpoort en naar een weggetje voorlangs de kloostermuur. Dit weggetje uit de voor-stedelijke periode is getekend op de kaart van Jacob van Deventer en is later overbouwd door de voorganger van Klooster Leuterstraat 41. Het klooster was begiftigd met veel goederen, ook binnen de stad. In het nieuwe stadsdeel gaf het Maria Magdalenaklooster uiteindelijk de kavels uit aan de noordzijde van de Peperstraat vanaf de Arkgracht tot aan de Kloosterstraat. Ook de kavels aan de toen nog korte Kloosterstraat werden door het klooster uitgezet. De grens liep tot aan de Wildemansteeg. Deze steeg in het verlengde van de Peperstraat, dankt zijn tracé aan de kloostermuur, die nog aanwezig is op de erfscheiding van Klooster Leuterstraat 37 en 41. Evenwijdig aan deze muur werden de kavels opgestrekt richting stadswal. De kloostermuur dankte zijn richting waarschijnlijk weer aan het eerder genoemde naamloze weggetje uit de voor-stedelijke periode.

In de Oeverstraat en aan de Dijkstraat vond een vergelijkbaar proces plaats. In de Oeverstraat stond het gasthuis met ook grote hoeveelheden grond rondom in bezit. Ook het gasthuis gaf kavels uit, maar het stramien was al vastgelegd. De loop van de Oeverstraat was al bepaald en de Dijkstraat volgde het tracé van de Lekdijk. In het zuidoostkwartier met de Muntstraat, Wilhelminastraat (Stroostraat/steeg), Vlierstraat (Donkerstraat), Nieuwstraat en Julianastraat (Vuile sloot) vonden waarschijnlijk weinig stedenbouwkundige ontwikkelingen plaats. De Nieuwstraat is waarschijnlijk de oudste straat van deze vijf. Het is vermoedelijk voortgekomen uit een weggetje langs een sloot die aftakte van een Rijnarm ergens ten noorden van de Peperstraat (zie beschrijving Peperstraat). De straat had oorspronkelijk de functie van ontsluiting van de achtererven van de bebouwing aan de Dijkstraat. Het eerste stukje van de Wilhelminastraat vanaf de Oeverstraat zal ook in die functie van ontsluiting zijn betrokken. De overige straten in dit kwartier zijn pas aangelegd ten tijde van Bisschop David van Bourgondië, dus na 1459 en voor 1474 toen het Muntatelier al in Wijk bij Duurstede moet hebben gestaan. De Muntstraat werd als zichtas op het kasteel getrokken en de Hoenderpoort werd verplaatst naar het einde van de Muntstraat. Stedenbouwkundig is het vreemd dat de Muntstraat niet uitkomt op het kruispunt Peperstraat/Wildemansteeg/Kloosterstraat/Oeverstraat. Dit lag waarschijnlijk aan het feit dat op de hoek van de Peperstraat de stadsmolen stond, zeer waarschijnlijk een grote rosmolen. De ronding in de straat aldaar (zie Peperstraat 52) is vermoedelijk een overblijfsel van de

oude situatie. Het erf van deze molen liep tot aan de achterzijde van de huizen die in begin van de Muntstraat werden gebouwd. Dus de aanwezige bebouwing verhinderde om van een viersprong een vijsprong te maken. Parallel aan de Muntstraat werden twee straten aangelegd die via de nieuwe Julianastraat bereikbaar waren vanaf de Muntstraat en via het begin van de Wilhelminastraat vanaf de Oeverstraat.²³

De ommuring

In de stichtingsoorkonde die Wijk stadsrechten gaf, wordt in artikel zes het recht op de aanleg van grachten en muren gegeven. Bij muren denkt men aan het materiaal steen, maar dat kan ook hout geweest zijn. Net als het oude begrip timmeren in feite metselen kon betekenen. Bij de omwalling van de eerste stad is men niet meteen begonnen met baksteen. Baksteen is een kostbare zaak en een zaak van lange adem. Eerst heeft men een aarden wal opgeworpen die waarschijnlijk op de kruin van een houten palissade was voorzien. Archeologisch zijn er aanwijzingen van grondverzet gevonden die de opwerping van een aarden wal aannemelijk maakt. Sporen van een palissade zijn echter niet gevonden.

De eerste elementen in het verdedigingswerk die in steen werden uitgevoerd zullen de poorten geweest zijn. Over de verdwenen Rijnpoort en Hoenderpoort aan het einde van de Volderstraat zijn geen archeologische gegevens bekend. De Veldpoort en de Arkpoort zijn ook verdwenen, maar de fundamenten van beide poorten zijn nog aanwezig. Helaas zijn de fundamenten van de Arkpoort in 1961 toen deze bij werkzaamheden bloot kwamen te liggen, niet onderzocht. Aangenomen mag worden dat beide poorten kort na de stadsrechtenverlening in 1300 zijn gebouwd. De muur met kloostermoppen in het tunneltje naar de Mazijk en dezelfde oude bakstenen in de zijmuur van Peperstraat 15 lijken te wijzen op oude oorsprong en kunnen onderdeel geweest zijn van de vleugelmuren terzijde van de Arkpoort. In Wijk is echter altijd voorzichtigheid geboden bij het aantreffen van kloostermoppen. Aangezien de ruïne van Duurstede eeuwenlang als een soort steengroeve van baksteen is gebruikt. Metselwerk van kloostermoppen hoeft om die reden niet altijd uit de Middeleeuwen te stammen.

Een ander stenen bouwwerk dat mogelijk onderdeel uitmaakte van de eerste omwalling is een toren die in de tuin van de Nederhof stond. In een transportakte uit 1660 wordt deze toren staande op de 'Musijck' genoemd.²⁴ Later wordt hij niet meer genoemd. Wel is hij nog getekend op een kaart van Wijk bij Duurstede en omgeving uit 1667 door Van

Vereenvoudigde kaart van Wijk bij Duurstede door Jacob van Deventer uit circa 1560. De omcirkelde onderdelen van de vestingwerken zijn nog gedeeltelijk of in gewijzigde vorm aanwezig. Afb. uit Doesburg, Van, 2000b.

1. Veldpoort
2. Smeetoren
3. Rijnpoort
4. Nonnentoren
5. Joppentoren
6. onbekend
7. Wildemanstoren
8. Leuterpoort
9. Varicxtoren
10. Waterpoort
11. Vrouwenpoort

12. Han Loijentoren
13. onbekend
14. onbekend
15. Hoenderpoort
16. onbekend
17. Kostverlorentoren
18. Bijlhouwerstoren
19. onbekend
20. Maper Denijstoren
21. onbekend

a. St. Janskerk
b. Nederhof
c. Vrouwenklooster
d. Muntatelier
e. Kasteel Duurstede

Groenouw. Bij opgravingen aan de Mazijk/Arkgracht zijn ten westen van dit water geen resten van stenen muren gevonden. Zoals eerder is gesteld, had men waarschijnlijk al een stadsuitbreiding naar het oosten in de pijplijn voor 1350. Bij een dergelijke toekomstvisie zal men de wal aan de oostkant, die in de toekomst toch kwam te vervallen, niet versteend hebben. Het beeld dat men heeft van de omwalling van het 'ei' is dat van een aarden wal met de belangrijkste elementen in steen uitgevoerd. Rond 1350 werd het Oever bij de stad getrokken. Na deze datum werd aan een stenen muur begonnen. Op basis van archeologische vondsten en het feit dat in 1372 ene Steven van Boekhout Stevensz met de Leuterveldtoren werd beleend door de heer Van Abcoude, concludeert Van Doesburg dat de ommuring in die periode tot stand is gekomen.²⁵ Dat de muur in 1372 af zou zijn valt te betwijfelen. De ommuring van een stad was een project dat tientallen jaren vergde en een kwestie was van een lange adem. Het is de vraag of de stad Wijk, die in die tijd nog zeker geen 1000 inwoners telde, in staat was op eigen kracht binnen 25 jaar het project te klaren. Ongeveer 1350 meter stenen muur en twintig muurtorens en poorten moet voor een stadje als Wijk net zo iets als de Deltawerken zijn geweest. Het project zal eerder wat langer hebben gevegd, temeer daar de financiering mede afhankelijk was van het opleggen van boetes. Boetes opleggen was in die tijd nog een instrument om mensen te corrigeren voor vergrijpen en niet zozeer een vaste zekerheid in de financieringspolitiek van de overheid als tegenwoordig. Dat er in 1372 al sprake is van de Leuterveldtoren en nota bene beleend wordt, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat dit werk mijns inziens opgezet is als verdedigingswerk voor de inlaat van de Kromme Rijn die daar lag. Dit verklaart wellicht ook waarom het in eerste instantie een toren was en pas later een poort werd.²⁶

De verdedigingswerken bleven een zaak van constante zorg en verbeteringen. Zo weten we dat Jacob van Gaasbeek in 1457 enige verbeteringen aan de versterking van de stad Wijk wilde aanbrengen. Hij besloot de kosten om te slaan over de hoofden van de inwoners van de stad. Veel mensen weigerden te betalen en het ging zelfs zo ver dat sommigen de schepenen die het geld moesten ophalen uitscholden en fysiek geweld aandeden. Met deze misdaad hadden de weerspannige burgers hun leven verbeurd en Jacob liet ze opsluiten met de bedoeling ze ter dood te brengen. Op voorspraak van de bisschop (David van Bourgondië), het kapittel van Wijk, een aantal aanzienlijke heren, etc heeft Jacob van Gaasbeek ze het leven gespaard.²⁷

Verbeteringen blijven aan de orde. Een omslagpunt lijkt 1672 als de

Fransen Wijk bij Duurstede innemen. De Franse bezetting had vreselijk huisgehouden en de stad Wijk schreef een brandbrief over de staat van de stadsmuren aan de Staten van Utrecht.²⁸ Men mocht wat stenen gebruiken van het kasteel om reparaties uit te voeren. Het strategisch belang van Wijk werd niet meer ingezien en daarmee verslakte ook de greep op de verdedigingswerken. Onderhoud vergde veel geld en men bezuinigde waar mogelijk. Ongehoorzame burgers maakten wel eens coupures in de muur en werden dan gemaand het gat te dichten. Maar gezien de talrijke overtredingen op dit punt zal de handhaving wel niet zo streng geweest zijn. In tegenstelling tot andere steden waar de omwalling in de negentiende eeuw als een keurslijf werd gezien en men aandrong op slechting, gingen in Wijk de muren gewoon ten onder aan gebrek aan onderhoud. De muren van Wijk hebben nooit gekneld.

De ontwikkeling van de bebouwing in de stad na 1444

In 1444 voltrok zich een ramp in Wijk bij Duurstede. Er brak een brand uit die een groot deel van de stad in as legde. Ook de Arkpoort brandde uit en daarmee ging het oude archief van de stad verloren. Deze gebeurtenis zette een proces van verstening in gang. Houten huizen bouwen was voortaan uit den boze. In een verordening op het bouwen die terug te voeren is tot zeker 1486 staan nadrukkelijk bovenaan de volgende regels vermeld:

Niemant en sal eenige huysen mogen timmeren binnen deser stede dan van steene mueren ende harde daecke, op poene (boete) van tien Carolusguldens, halff tot des schouts ende halff tot des stats behoeff, ende dat hetseloe getimmer wederom tot costen desgeenen, diet getimmert heeft, affgebroocken sal worden.

Item die een huys timmert, daer geen gestaen en heeft, ofte afbreeckt, dat weeck dack heeft, ende met hart dack deekt, sal die stadt hem daertoe betaelen die darde roede dacks, te weten van yder roede tien stuyvers.

Item niemant sal sijn huys, dat met hart dack gedeckt is, mogen stoppen met stroy off rietdack, op poene van ses guldens ten behoeve als vooren, ende datselde wederom tot synen costen aff te doen.

*Item niemand sal eenich huys in de stadt mogen affbreecken dan met consent van de borgemeesters ende onder belofte van een beter wederom te setten.*²⁹

Vijftien jaar na de grote brand, in 1459, kreeg Wijk bij Duurstede een

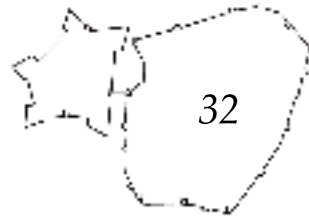
Ontwerp voor modernisering van de vestingwerken uit de achttiende eeuw. Dit ontwerp is nooit gerealiseerd. Afb. Tekeningenarchief SAKRUH.

nieuwe heer, bisschop David van Bourgondië. De stad Utrecht was hem vijandig gezind en hij verkoos Wijk bij Duurstede als zijn nieuwe residentiestad. In het algemeen wordt gesteld dat met de komst van David van Bourgondië de stad Wijk bij Duurstede haar bloeiperiode inging. Dat is zeker zo, maar het proces van ontwikkeling dat door de komst van de hofhouding van de bisschop in gang werd gezet, wordt te vaak als kortstondig gezien. Men denkt dat tijdens de regeerperiode van David de oude stad haar huidige vorm kreeg, maar dat is niet waar. David en de inwoners van Wijk ontplooiden wel veel bouwactiviteiten, maar niet in die mate dat de oude stad zoals we die kennen toen al voltooid was. Ook na David bleef men intensief bouwen en dat proces begon pas te stokken toen Karel V de landsheer werd van het Sticht. Dus de gouden eeuw van Wijk liep van grofweg 1450 tot 1550. Dat de stilstand die toen intrad hardnekkig was, bewijst het groene hart van de stad, de Mazijk. Het ruimtegebruik voor bebouwing in de stad was afdoende en verder ruimtebeslag bleek niet noodzakelijk zodat op dit stuk geen huizen werden 'ingebreed', afgezien van enkele verdwenen arbeidershuisjes (1864-1968) die op het achtererf van een huisjesmelker werden gerealiseerd.

De komst van David van Bourgondië en zijn gevolg bracht de noodzaak met zich mee om te gaan bouwen. In de historische roman De Schaapherder weet J.F. Oltmans die noodzaak aardig te schetsen:

Bisschop David, door de wederspanningheid der ingezetenen van Utrecht, uit deze stad, den zetel van zijn bisdom, verdreven, hield meestentijds zijn verblijf in Wijk-bij-Duurstede; de ingezetenen, en zij die aan het hoofd der regeering stonden, waren door de voorrechten, welke de Bisschop hun van tijd tot tijd verleend had, zoodanig in zijn voordeel gestemd, dat zij met kracht de aanzoeken van de partij, die in Utrecht meester was, om, even als deze, hun wettigen heer ook af te vallen, van de hand hadden gewezen. Zij genoten nu ook het voorrecht en het voordeel, den Bisschop en zijn stoet van geestelijke en wereldlijke heeren te herbergen; en het groote aantal zijner aanhangers, die uit Utrecht, Amersfoort, Montfoort, en andere plaatsen gevlucht of verdreven waren, veroorzaakte, dat alle huizen in de stad, van den zolder tot den kelder, zooals men zegt, in gebruik genomen waren; hetgeen een stijging der huurprijzen en levensmiddelen deed ontstaan, die velen een groot voordeel aanbracht. Kramers met allerlei koopwaren, reizende goochelaars, speellieden en zeggere van allerlei wonderlijke historiën, welke lieden toen nog niet geheel uitgestorven waren, bezochten nu ook dit stadje, en verspreidden er een vroeger onbekende levendigheid.

Hoewel dit boek veel fictie bevat, is het als historische roman wel degelijk gebaseerd op feiten. Feit is dat David zijn hofhouding meebracht naar Wijk bij Duurstede en die mensen gehuisvest moesten worden. Feit is ook dat David door de vele conflicten altijd veel huurlingen in de stad had ingekwartierd. De oorlog die bisschop David van Bourgondië voerde tegen de rebellen in het Sticht – bekend onder de naam de Stichtse Burgeroorlog - was geen staande oorlog, dat wil zeggen met belegeringen en grote veldslagen, maar een rijdende oorlog. Een rijdende oorlog is met groepen huurlingen te paard allerlei acties uitvoeren.

Overrompelingaanvallen met onmiddellijk volgende terugtocht of wat de Engelsen bondig aanduiden met de term 'hit and run raids'.

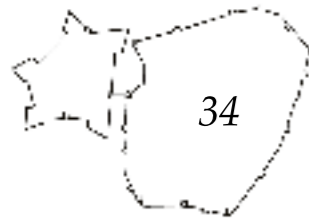
Plundertochten is ook een goede benaming. De huurlingen te paard werden ruiters genoemd, afgeleid van het middeleeuwse woord ruten wat plunderen betekent. Later is die negatieve connotatie van het woord ruiter verdwenen en werd het via 'een krijgsman te paard' een term voor een paardrijder in het algemeen. Een rijdende oorlog werd gevoerd als de financiële en militaire middelen ontoereikend waren. Een voorwaarde om een rijdende oorlog te kunnen voeren is het bezit van enkele versterkte plaatsen die kunnen dienen als uitvalsbasis. Wijk bij Duurstede was een van de belangrijkste uitvalbases van David van Bourgondië. De thans nog meest bekende huurling en ruiter uit die tijd was Jan van Schaffelaar, de hoofdpersoon van het boek de Schaapherder. Eigenlijk een plunderaar die door zijn sprong een heldenstatus kreeg en toonbeeld werd van opofferingsgezindheid. Maar Wijk is ongetwijfeld ook bezocht door figuren als Jean (Juan) de Salazar alias Petit Salazar, een uit Zuid-Frankrijk afkomstige avonturier die honderden krijgslieden onder zich had. Hij was in dienst bij de bondgenoot van David van Bourgondië, Maximiliaan I van Oostenrijk, en ter wille van de bisschop gesteld. Over de bouwactiviteiten van bisschop David werd in 1476 geschreven naar aanleiding van een bezoek van domdeken Arnold Heymerick aan Wijk bij Duurstede in 1473: *...met gulle hand heeft hij [David] de stad verfraaid met prachtige huizen, straten en publieke, zowel als particuliere kantoren en bedrijfspanden.*³⁰ Waarschijnlijk doelde de domdeken op het Munthuis, de Nederhof, mogelijk de voorganger van Amstelwijk en wat andere bouwwerken. De straten waarop Heymerick duidde zijn de Muntstraat en de infrastructuur ten oosten daarvan. Met de bouw van de Nederhof werd gestart rond 1461. Bekend is dat David daar wat onroerend goed in die hoek had gekocht. Mogelijk waren daar ook nog percelen bij met opstallen die door de brand waren aangetast. De

Nederhof staat tenslotte niet zo ver van de plek waar de Arkpoort stond. En de uitgebrande Arkpoort werd zelf pas onder bisschop Philips van Bourgondië (1517-1524) afgebroken.

Van de huizen die in de gouden eeuw van Wijk ontstonden kunnen we moeilijk een generiek beeld schetsen. Kenmerkend is wel dat men in de regel dwarse huizen bouwde, dat wil zeggen met de nok van het dak evenwijdig aan de straat. Ze zullen in de meeste gevallen als éénlaags bouwwerk ontstaan zijn, waarna in een latere fase het huis werd opgehoogd met een extra verdieping. In Wijk werden de zijmuren gemeenschappelijk gebruikt. Als één particulier het initiatief nam om zijn huis op te hogen, dan had zijn buurman daar profijt van door geringere kosten voor de zijmuur die zijn buurman al had opgetrokken. Het bouwinitiatief van één persoon kon soms tot een kettingreactie leiden van ophogingen. Sommige éénlaags bouwwerken bestaan nog zoals in de Peperstraat bij de nrs 8 en 24 en nr 44 zelf. Het proces van verhoging van panden of hogere nieuwbouw is nog vrij lang doorgegaan. Zo waren de panden in de Leuterstraat tot begin twintigste eeuw nog éénlaags. Zelfs nu nog vindt verhoging plaats in straten waar de karakteristiek van de straat tot in deze tijd bepaald werd door éénlaagse bebouwing. Deze laatste ontwikkeling is vooral gedreven door de hoge grondprijzen die éénlaagse bebouwing vrijwel niet meer rendabel maken.

In de stad begonnen zich in de bloeiperiode economische zones af te tekenen. Langs de Achterstraat en het Kokkestraatje bleef de van oorsprong agrarische bebouwing intact. Vanwege de nabijheid van de stadsgracht werden er ook brouwerijen ingericht. In veel gevallen hadden ze een link met de herbergen die aan de Markt gevestigd waren. Aan de Markt stonden ook huizen van ambachtslieden met hun nering en woningen van veelal vermogende lieden zoals kanunniken die gerelateerd waren aan de kerk. De Markt was het economische en religieuze hart van Wijk bij Duurstede. De Rijnstraat was slechts een secundaire straat die meer als corridor tussen Markt en Haven werd beschouwd dan als woonstraat. De Leuterstraat werd bevolkt door kleine neringdoenden. De straat liep feitelijk dood en aan het einde kon men vroeger alleen het steegje Walplantsoen in dat naar de stadsmuur leidde. Aan het einde van de straat stond een aanzienlijk huis tegen de kloostermuur dat door zijn L-vormige plattegrond met een vleugel de communicatie met het Kerkstraatje blokkeerde. Wilde men naar het Kerkstraatje dan moest men via het Kerkhof, dat bereikbaar was via het

Weduwestraatje (de steeg tussen Markt 27/28 en Klooster Leuterstraat 6) of een gat in de gevelwand bij Klooster Leuterstraat 10. De doorgaande route die er nu is in de vorm van Klooster Leuterstraat kwam tot stand toen aanhangers van de gereformeerde leer in 1578 een deel van de kloostermuur dat nog niet met bebouwing verbonden was, neerhaalden. Eeuwen daarna moest men dan nog via het Kerkhof om bij deze doorbraak te komen, maar in de negentiende eeuw werd de sta-in-de-wegbebouwing gesloopt en ontstond het huidige pleintje. In de Volderstraat bestond een zekere diversiteit, bestaande uit drie componenten. Vlakbij de Markt vestigden zich ambachtslieden en verder naar het zuiden waren gegoede burgers gevestigd, waarvan degenen die net een sport hoger stonden op de sociale ladder meestal aan de oostkant (tegen de Mazijk) gevestigd waren. Meer richting zuiden stonden nog veel gebouwen met een agrarische functie. De Peperstraat was een straat voor kooplui en ambachtslieden. De 'mindere kant' was de noordzijde waar de kavels minder diep waren doordat ze eindigden tegen de kloostermuur. De zuidkant was voor de meer gezeten burgers, maar wel veelal actief in de handel. De Muntstraat kreeg een tweeledig karakter door arbeiderswoningen en de grote enclave luxe woningen grenzend aan de Mazijk. Dit waren de woningen van edellieden, renteniers en regenten. Het Munthuis werd tussen 1541-1545 verkocht en woonhuis van Anthonis van Zuylen van Nijvelt. In het wijkje tussen Muntstraat/Langs de Wal/Nieuwstraat stonden arbeiderswoningen en enkele agrarische bedrijfjes. De Dijkstraat was vooral gericht op de haven. Hier stond het tolhuis en woonde de tollenaar met zijn beampten. Verder waren er verscheidene herbergen die zich richtte op de schippers die oponthoud hadden in Wijk vanwege de tol. De bewoners/eigenaars behoorden veelal tot de bovenlaag van Wijk. In de Oeverstraat woonden ambachtslieden en handelslui die met hun nering gerelateerd waren met de economische activiteiten in de Dijkstraat of de Peperstraat. Ook woonden er gezeten burgers. Het klooster en het gasthuis waren nog gevestigde instituten. .

*'Een Stad, die in welvaart voor die van een groot aantal Dorpen sinds veele jaaren de vlag strijken moest....'*³¹

Nadat de bisschoppen niet meer op het kasteel resideerden trad stagnatie op die langzaam aan culmineerde in stilstand....eeuwenlange stilstand. Deze stilstand heeft menigeen verbaasd. In 1807 sprak C. van der Aa zijn verwondering uit over de armoede die al eeuwen het stadje teisterde. *Het*

*is voor eenen opmerkzaamen beschouwer van het thans zeer vervalen [...] Wijk bij Duurstede, eene stoffe van verwondering, dat deszelfs Bewoners, zich in vroeger en gelukkiger dagen niet bediend hebben, van de groote voordeelen welke de natuurlijke lage dezer Stad, als aan den Rhijn liggende, hen aanbodt.- Is 'er eene plaats in het gantsche Sticht, daar men met een goed gevolg Koophandel drijven kan, het is Wijk. - Met dat al, men maakte nimmer eenig gebruik van dit groot voordeel.*³² Het feit dat Wijk bij Duurstede nooit haar positie als havenstad heeft kunnen uitbouwen, wordt door Berendsen verklaard doordat Wijk zich de loef heeft laten afsteken door Utrecht en deze stad op alle manieren haar macht heeft aangewend om haar belangen veilig te stellen. Het begon al bij de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. Utrecht kreeg meteen een nieuwe verbinding via de Vaartsche Rijn en via latere waterstaatkundige werken bleef Utrecht haar bereikbaarheid op peil houden.³³ De bereikbaarheid van Wijk bij Duurstede daarentegen was sinds 1122 altijd slecht. De Kromme Rijn was geen goed vaarwater meer en de verbindingen over land waren beperkt. Desalniettemin blijft het een feit dat de stad Wijk haar positie aan het water niet optimaal benut heeft, temeer daar de inwoners vroeger tolvrijheid genoten op veel plaatsen. In plaats van op een positieve, actieve manier geld te verdienen aan de ligging van de stad aan het water, heeft men eeuwenlang op een negatieve, passieve manier geld verdiend aan haar positie, namelijk de riviertol.

Nadat Duurstede geen een bisschoppelijke residentie meer was, was de kurk waarop de economie dreef grotendeels verdwenen. De handel was beperkt en regionaal gericht. Men handelde vooral in agrarische producten, in het bijzonder fruit uit de streek. Textiel en bier werden ook wel buiten de regio afgezet, maar de lokale ambachtslieden en middenstand verdienden hun nering in de stad en streek zelf. Wijk was een klein markt- en verzorgingsstadje geworden. In de ontwikkeling van de stad begon de afnemende welvaart zichtbaar te worden. De kerktoren werd niet voltooid. Het muntatelier vertrok uit de stad en alle bisschoppelijke goederen uitgezonderd het kasteel werden door Karel V verkocht. Het slot werd niet meer bewoond met een hofhouding en de aftakeling van het kasteel nam zijn aanvang. De Nederhof werd nog door een particulier verbouwd. Ook het muntatelier werd een particulier woonhuis. Het grootste volume aan bouwactiviteiten was aanpassing van bestaande huizen. In het stedelijk weefsel veranderde weinig. In de zeventiende eeuw verrezen twee nieuwe iconen van de stad: het nieuwe stadhuis uit 1662 en de molen Rijn en Lek uit 1659/60. Het stadhuis was

een vervanging van het oude stadhuis, de molen werd op de Leuterpoort gebouwd. Het statige stadhuis trok al een zware wissel op de financiën, maar de nekslag kwam tien jaar later. In het rampjaar 1672 werd Wijk bij Duurstede bezet en de Fransen betekenden een financiële aderlating voor de gemeenschap. Twee jaar later werd ook Wijk getroffen door de orkaan die in Utrecht de Domkerk deed instorten. Hoeveel schade deze heeft aangericht is niet bekend. Maar hoe bitter de armoede was, blijkt uit het feit dat veel bewoners hun belasting op huizen niet meer konden opbrengen. In 1679 werden 55 huizen naar de Provinciale Domeinen getransporteerd omdat de eigenaren/bewoners niet meer aan hun fiscale verplichtingen konden voldoen. Dat was ongeveer 20% van het aantal panden in de stad!³⁴ Van deze geconfisqueerde woningen werd het merendeel als vervallen bestempeld.

Een andere indicatie dat het bergafwaarts ging met het stadje en dat er geen behoefte was aan nieuwbouw, is het bevolkingscijfer. Ook hier doemt een dramatisch beeld op. In 1597 telde stad en land ongeveer 2400 inwoners. Daarbij moet aangetekend worden dat ongeveer 20 tot 25% van de inwoners buiten de stadsmuren woonden. Rond 1635 was dat aantal inwoners gestegen naar ongeveer 2700. Toen brak in 1636 een pestepidemie uit en werd 20% van de bevolking weggevaagd. In 1650 telde stad en de vrijheid van Wijk bij Duurstede ongeveer 2350 zielen. Na de beschreven rampen telde Wijk in 1675 nog maar ongeveer 1600 inwoners. In 1725 was het nog verder gedaald naar 1400. Waarbij het inwoneraantal van de binnenstad bijna beneden de magische grens van 1000 kwam. Stabilisatie trad in en in 1749 kwam het aantal inwoners op 1419. Nadien ging de lijn weer langzaam opwaarts. Rond 1885, dus 250 jaar later, zit Wijk weer op het niveau van 1635.³⁵ Uit deze cijfers moge blijken dat Wijk bij Duurstede een stad was waar uitbreiding tot diep in de negentiende eeuw totaal niet noodzakelijk was en waar de bouwactiviteiten zich eerder richtten op transformaties dan op nieuwbouw.

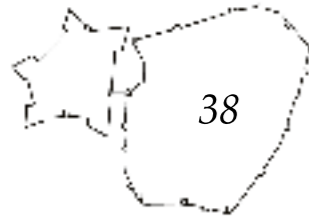
Een plek waar de meeste transformatie en vervangende nieuwbouw plaats vond, was het noordoostkwartier, het voormalige kloosterterrein. Die verandering begon toen tijdens de Reformatie het klooster gesecculariseerd werd. Het terrein werd openbaar en de gebouwen kregen een nieuwe bestemming. Opvallend is dat er niet of nauwelijks nieuwbouw plaats vond op het oude kloosterterrein. Integendeel, de kloosterkerk werd zelfs gesloopt. Het bouwhuis kreeg een militaire bestemming als tuighuis en later wachthuis. Wijk bij Duurstede heeft

tijdens de Tachtigjarige Oorlog veel militairen gehuisvest. In het begin van de oorlog werd de stad als strategisch van belang gezien. Men beschouwde Wijk als een soort voormuur van Utrecht. Maar dat strategisch belang werd na de oorlog minder onderkend. Het garnizoen van de stad werd drastisch teruggebracht en bleef semi-permanent aanwezig. In tijden van oorlogsdreiging werden vaak weer soldaten toegevoegd aan het kleine garnizoen. Een korte periode waarin militairen weer alom aanwezig waren in de stad, was tijdens de patriottentijd. In de stad liepen vrijwilligers van de patriottische vrijkorpsen rond die vanuit het gehele land waren toegestroomd. Voor deze mensen werd het oude kloostergebouw gevorderd. Dit gebouw was tot een buitenverblijf binnen de stad omgetoverd door particulieren. In 1775 kocht prins Willem V deze woning, naar het schijnt om er een militair instituut in te vestigen of een weeshuis voor kinderen van gesneuvelde soldaten en het gebouw was in 1785 om die reden nog opgeknapt. Het werd toen door de patriotten gevorderd en tot kazerne gebombardeerd. Een dergelijke bestemming is een zekere route tot verval. In 1787 werden de patriotten uit de stad verwijderd en weer knapte Willem V het gebouw op. Ditmaal in 1794, maar de Franse inval leidde tot inkwartiering van militairen overal in het land en in Wijk werd het Prinsenhuis weer tot kazerne bestemd. Na de Franse Tijd was het gebouw wederom in ruïneuze staat en deze keer viel toch echt het doek. In 1815 verkocht Domeinen de oude prinselijke goederen aan de katholieke gemeenschap. De katholieken bouwen een nieuwe kerk en pastorie en verbouwden een vleugel van het oude klooster tot armenhuis. In 1856 werd door het kerk- en armbestuur van de katholieken het Witte Huis aangekocht dat vanouds de Leuterstraat afsloot. Men wilde tegen het huis een school aanbouwen en deed dat ook maar bracht alles onder in een klooster dat beheerd werd door de congregatie van de Zusters van Liefde. Dit zogenaamde Liefdegesticht, in Wijk beter bekend onder de naam St.-Lambertusgesticht, werd gestaag uitgebreid met als opmerkelijkste uitbreiding de vleugel van architect A. Tepe uit 1899 (Klooster Leuterstraat 31). Met de bouw van de katholieke jongensschool (Klooster Leuterstraat 24) en de onderwijzerswoning in 1893 (Klooster Leuterstraat 26) werd het voormalige kloosterterrein nagenoeg een katholieke enclave in de stad.

Bescheiden groei, verval en redding

Halverwege de negentiende eeuw bereikte de bevolking weer langzaam

het inwonersniveau van begin zeventiende eeuw. Deze groei was in de landelijke context gezien zeer bescheiden, maar voor het eerst in eeuwen kan men in Wijk weer spreken van een zekere druk op het ruimtebeslag in de stad. Er ontstaat vooral vraag naar arbeiderswoningen. De oprichting in 1883 van steenfabriek De Roodvoet door de firma Terwindt & Arntz had ondermeer voor een toename van nieuwe arbeiders gezorgd. Toen in 1888 de fabriek bezocht werd door twee ingenieurs in verband met het verzamelen van gegevens voor de nijverheidsstatistiek, brachten zij het advies uit om wat aan de huisvesting van de ongeveer 70 arbeiders te doen. De twee fabriekswoningen waren niet toereikend, evenmin als de zeven houten keetjes waarin de seizoensarbeiders werden ondergebracht.³⁶ Deze behoefte aan arbeiderswoningen werd 'gelenigd' door particulieren. Niet uit sociale bevlogenheid, maar louter uit kapitalistische motieven. Onder het motto maximale huur voor minimale voorzieningen, bouwden huisjesmelkers op lege percelen of in plaats van verkrotte huizen, kleine huurwoningen van slechte kwaliteit. Vooral in de driehoek globaal begrensd door de Muntstraat, de Oever/Dijkstraat en Langs de Wal. De bouwers kwamen uit verschillende lagen van de bevolking. Het waren aannemers, middenstanders, fabrikanten/ondernemers die Wijk opzadelden met een areaal woningen dat al snel voor problemen zorgde. Veel woningen voldeden niet aan de eisen van de nieuwe woningwet uit 1902 en moesten aangepast worden. Er ontstond een soort tweekamp tussen de gemeente en de eigenaren. Voortdurend werd aangedrongen op verbetering van de woningen en met tegenzin en veel gesputter werd daar mondjesmaat aan voldaan. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw vat de gemeente het plan op om de verkrotting te bestrijden door sloop en nieuwbouw. De in 1919 opgerichte woningbouwvereniging Volksbelang is een middel in deze strijd, evenals het machtsmiddel om woningen onbewoonbaar te verklaren. Het onbewoonbaar verklaren was het laatste pressiemiddel om een eigenaar te bewegen zijn huis op te knappen, deed hij dat niet dan werd het huis ontruimd en miste hij - als hij huurbaas was - inkomsten. Een onbewoonbaar verklaarde woning was slechts nog enkele stappen verwijderd van sloop. In 1931 werden tien woningen onbewoonbaar verklaard in de Wilhelminastraat, Vlierstraat en Langs de Wal. Dit waren straten in de genoemde zuidoosthoek van de stad waar de meeste krotten stonden en die bijna allemaal in de negentiende eeuw waren gebouwd. Het buurtje werd in de volksmond al 'de Achterbuurt' genoemd. In 1938 volgden weer tien woningen. De oorlog zette de voorzichtig ingezette

Peperstraat 8 (het éénlaags gebouw met het tweelaags links ervan) in verkrotte toestand. Foto uit 1970, fotoarchief SAKRUH.

sanering op een laag pitje. Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden slechts vier woningen onbewoonbaar verklaard.

In 1946 werd een saneringsplan voor de Vlierstraat, Nieuwstraat en Wilhelminastraat opgesteld. Er werden in het jaar daarna huizen gesloopt en dertien nieuwe arbeiderswoningen gebouwd. En passant werd de Vlierstraat iets verbreed. Van de 33 woningen die in 1946/47 onbewoonbaar werden verklaard, waren er zestien in de zuidoosthoek gelegen. In de periode 1946-1966 werden meer dan zestig panden in de stad onbewoonbaar verklaard in het kader van verbetering van de volkshuisvesting. Dat waren beslist niet allemaal arbeiderswoningen. Het beeld van de binnenstad na de Tweede Wereldoorlog is dat van ontreddering. In een van de saneringsplannen omschrijft men het als volgt: *Vele gebouwen zien er verwaarloosd uit of staan zelfs op instorten, een groot deel van de woningen voldoet niet meer aan normen die reeds jarenlang tot de verworvenheden kunnen worden gerekend. Het bouwtechnisch verval gaat nog steeds in angstwekkend tempo voort.*³⁷ Wat was er in Wijk gebeurd?

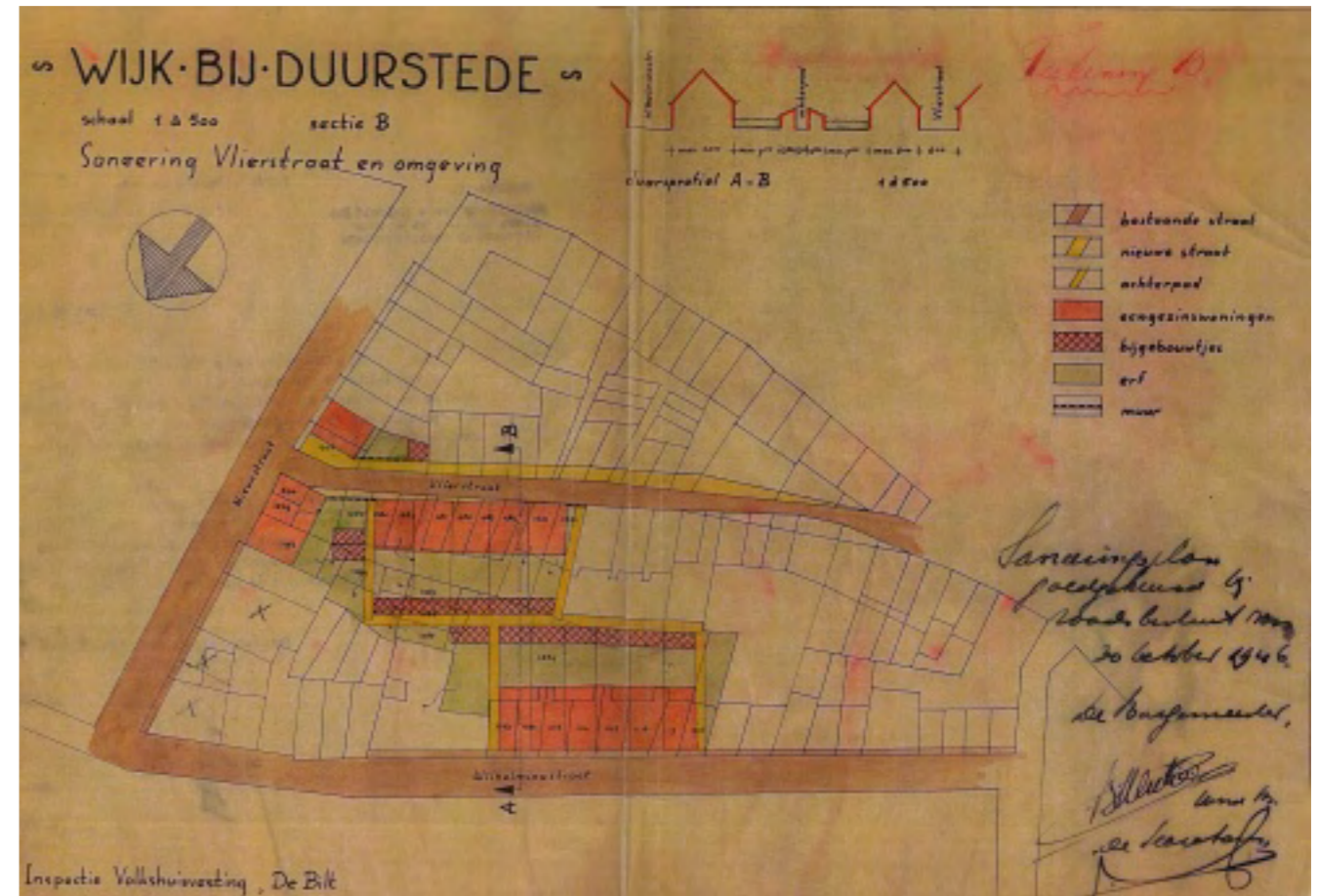
In de roman *De laatste Anzman* van Aart Romijn schrijft de hoofdrolspeler Florentijn Anzman in een brief over Wijk: .... *dit oord, waar nooit iets te hopen is, en waar alle kansen altijd werden gemist.* Wijk bij Duurstede heeft inderdaad veel kansen gemist. Dat gebeurde ook in de twintigste eeuw. De tijden veranderen en wij met hen, maar in Wijk leek dat niet te gebeuren. Er trad steeds meer verlies op van vroegere functies zonder dat er nieuwe, bij de veranderde tijden passende taken werden gecreëerd. De stilstand waar Wijk eeuwen mee vertrouwd was, werd teruggang. Verouderde beroepen die verdwenen, werden niet door nieuwe ingevuld. Het scholingsniveau was ook niet meer toereikend voor de moderne tijd. In 1960 nog had 92% van de beroepsbevolking slechts alleen lager onderwijs genoten! Slechte verbindingen verhinderden mee te liften in een tijd waar mobiliteit steeds belangrijker werd. Zo kwam Wijk bij Duurstede in een sociaal-economische neerwaartse spiraal terecht. Toch viel er ondanks de woorden van Florentijn Anzman iets te hopen. In de jaren dertig kwamen er plannen voor een kanaal tussen Amsterdam en de Rijn op tafel. Dat kanaal kwam er en bij Wijk bij Duurstede werd in 1941 de Prinses Irenesluis voltooid. Velen hoopten dat de nabijheid van dit kanaal bedrijvigheid met zich mee zou brengen. Het bleek ijdele hoop. In 1965 werd Wijk bij Duurstede aangewezen als groeikern. Het stadje moest van ongeveer 4000 inwoners uitgroeien tot 30.000 inwoners in het jaar 2000. Bij een dergelijke doelstelling behoorde ook het gaan denken over een vaste oeververbinding. Men stelde de stad, die als het ware altijd met

Stedenbouwkundige ontwikkeling

de rug tegen het water had geleefd, een brug in het vooruitzicht waarmee Wijk eindelijk uit haar geïsoleerde positie zou worden verlost. Het plan voor de brug sneefde en het groeitempo werd teruggeschroefd. Was daarmee weer een kans gemist? Misschien werd dat destijds gedacht, maar waarschijnlijk was dat niet zo. Het plan met de brug sneuvelde omdat het tijdsgewricht veranderingen in het denken bracht. Het onbepaalde vertrouwen in de vooruitgang was tanende. En ook bij de sanering van de binnenstad heeft dat verstrekkende gevolgen gehad. De sanering ging in 1963 nog niet snel genoeg en men koos voor een bredere aanpak. In 1963 werd een plan gepresenteerd dat nog geheel in de tijdgeest van de vooruitgangsgedachte een drastische aanpak voorstelde. Een verkeersweg over de Mazijk met aan weerszijden bebouwing, doorbraken om straten te verbinden en het slopen van een deel van de Peperstraat om de Markt te vergroten. En als slagroom op de nieuwe taart een nieuw modern raadhuis achter het transept van de kerk. Monumentenzorg zag dat allemaal niet zitten, evenmin als de aangepaste plannen die daarna door stedenbouwkundige Wieger Bruin werden ingediend. De plannen kwamen stil te liggen, behalve voor de zuidoosthoek waar de sanering gewoon door ging. In 1968 werd door de Rijksdienst voor Monumentenzorg de procedure in gang gezet om de gehele binnenstad als beschermd stadsgezicht voor te dragen. De aanwijzing liet enige tijd op zich wachten, maar het keerpunt was gekomen en er kwamen steeds meer initiatieven om panden te renoveren. Zo werden veel panden die op de nominatie stonden om gesloopt te worden uiteindelijk toch gered. De saneringsplannen in de jaren zeventig waren steeds meer gericht op behoud van het oude. In 1979 stemde de gemeente in met aanwijzing van Wijk als beschermd stadsgezicht en in 1982 volgde de daadwerkelijke aanwijzing. Qua sanering stond behoud van de oude binnenstad nu in het beleid voorop. Deze veranderde visie op de toekomst heeft de stad behoed voor grote infrastructurele werken en aantasting van het oude historische karakter. Als woonstad met centrumfunctie heeft Wijk bij Duurstede alleen maar geprofiteerd door aansluiting te zoeken bij de kwaliteit van het bestaande. Het imago van de stad is verbeterd door de verkrotting definitief een halt toe te roepen. Toeristen, bewoners van de binnenstad en nieuwe bewoners in de schil eromheen, vinden de stad een prettige plek om te vertoeven dankzij de menselijke schaal die behouden is gebleven. Er is hier zeker geen kans gemist!

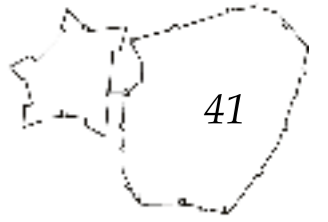

Saneringsplan voor de Vlierstraat en omgeving uit 1946. SAKRUH StadsarchiefWbD 1852-1970, inv. nr. 882.

Kunstenarsimpressie van een brug over de Lek bij Wijk bij Duurstede. Zouden de donkere wolken die zich samenpakken boven de brug symbolisch zijn? Het is nooit tot een vaste oeververbinding gekomen. Afbeelding tekeningenarchief SAKRUH.

Stedenbouwkundige analyse

Straten

*Die eer van den steden kent men in schoen straten, wegen, watergangen, aan toernen, mueren ende aen grafften, dairom sal men die beteren nae aller machten ende moeghentheit.*³⁸ In het grijze verleden wisten de vroede vaderen van de stad Wijk bij Duurstede al dat het uiterlijk van de stad goed was voor het imago. En heden ten dage geldt die wijsheid nog steeds. Wat zijn de kwaliteiten van de stad die diezelfde vroede vaderen ons geschonken hebben? In deze stedenbouwkundige analyse zullen we deze kwaliteiten benoemen.

Allereerst is er het historische stratenpatroon van de stad. Dit patroon is in de huidige plattegrond herkenbaar gebleven. Het is het stramien dat samenhang brengt in de overgang van de tweede dimensie naar de ordening in de derde dimensie cq bebouwing. De structuur vormt het skelet en is van hoge waarde omdat het de historie van de stad leesbaar houdt, ondanks veranderingen in de bebouwing. In het stratenpatroon zijn vier historische fasen af te lezen in de ontwikkeling van de stad. De eerste groep zijn de voor-stedelijke straten. Deze bestaan uit de Veldpoortstraat en de (Klooster) Leuterstraat tot aan de Pantsoensteeg. In zekere zin ook de Markt maar dan waarschijnlijk alleen het noordelijke deel. De Maleborduurstraat en Peperstaat tot aan de kruising Mazijk/Kerkstraat. De Oeverstraat en de westkant van de Dijkstaat heeft in de voor-stedelijke periode al bewoning gekend maar was nog niet ingeweven als straat in het stramien zoals wij dat nu kennen, maar in een ander stelsel van weggetjes. De Nieuwstraat is mogelijk een deeltracé van een oude weg langs een bedding en heeft misschien een relatie met de stroomrug waarop de Oeverstraat en de westkant van de Dijkstraat zijn aangelegd. Opvallend kenmerk is dat de voor-stedelijke straten in de eerste stad, het zogenaamde ei, van west naar oost lopen of visa versa. Van deze straten zijn alleen die uitgang boden naar buiten de stad van importantie gebleven. Dit geldt voor de Veldpoortstraat met de Veldpoort en de Peperstraat met de Arkpoort. De levensaders van de stad zelf zijn min of meer noord-zuid of vice versa gericht. De Peperstraat is na de stadsuitleg van belang gebleven omdat zij na doortrekking de kernen van de oude en nieuwe stad met elkaar verbond.

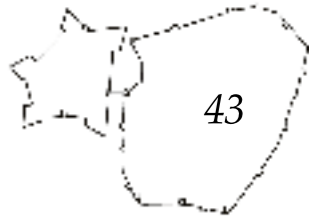
De tweede groep zijn de aangelegde straten in de eerste stad. De Volderstraat, een verbastering van Vorderstraat (Voorstraat), is aangelegd als as tussen kasteel en Markt en was niet alleen een fysieke verbinding tussen die twee, maar ook een symbolische verbintenis tussen gezag (kasteel) en religie/economie (kerk en marktplaats). De Rijnstraat is de

verbinding naar de nieuwe aanlegplaats in de Kromme Rijn die mogelijk verplaatst werd uit de buurt van de oude brug bij de Veldpoort naar de nieuwe bocht in de Kromme Rijn. Een sluis voorbij de Rijnpoort in verband met een controleerbare waterbeheersing van de stadsgracht, maakte verplaatsing noodzakelijk. De ruimte tussen de stadsgracht en de Volderstraat was te diep voor enkel opstreckende percelen vanaf de Volderstraat. Tussen de straat en de stadsgracht werd de Achterstraat aangelegd die het verloop van de gracht volgde. In het noorden werd de Achterstraat over de Veldpoortstraat voortgezet via het huidige Kokkestraatje. Kerkstraat, Mazijk en Plantsoensteeg zijn in eerste instantie ontstaan als wegen langs de omwalling. Zij lagen er primair om een effectieve verdediging mogelijk te maken en vormden geen hoofdader. Na de stadsuitleg en demping van de Arkgracht is dat secundaire karakter blijven bestaan.

De derde groep wordt gevormd door de aangelegde straten in de tweede stad. De Oeverstraat en de westkant van de Dijkstraat kenden vermoedelijk al een vorm van bewoning. De Peperstraat werd recht door getrokken en op deze bebouwingsstrook aangehaakt in weerwil van de oude wegenstructuur. De komst van het ommuurde klooster in 1398 die als een stad in een stad in een geïsoleerde hoek van de nieuwe uitleg werd gepland, was vormend voor de nieuwe structuur. Evenwijdig aan de kloostermuur werd de Peperstraat aangelegd en verbonden met de Oeverstraat. De Wildemansteeg werd evenwijdig aan de door het klooster uitgezette kavels aangelegd in het verlengde van de Peperstraat. De lengterichting van deze kavels werd bepaald door een stuk kloostermuur dat weer gezet was langs een weggetje uit de oude wegenstructuur. Dit weggetje is later overbouwd met Klooster Leuterstraat 42. De oostkant van de Dijkstraat volgt de contour van de Lekdijk die op zijn beurt weer de contour van de rivier in de Middeleeuwen volgt. Langs de Wal en Walplantsoen zijn primair ontstaan als communicatiewegen langs de stadsmuur voor de verdediging van Wijk. Na 1460 werden de Muntstraat, Vlierstraat, Julianastraat en Wilhelminastraat aangelegd. Het noorden van de Muntstraat kende waarschijnlijk al een vorm van bebouwing, die mede door een rosmolen aldaar werd bepaald. De aansluiting op de Oeverstraat lag hierdoor al vast. Vanaf dit punt werd een as getrokken naar het kasteel. De initiatie om de weg richting kasteel door te trekken was mogelijk de komst van het muntatelier halverwege de straat. Maar het kan ook andersom zijn dat de vrije ruimte langs de nieuwe straat de mogelijkheid bood om een brandgevaarlijk gebouw in relatieve

De stratenstructuur van Wijk ingetekend op een luchtfoto van Wijk bij Duurstede van Google Earth. De rode lijnen zijn pre-urbane straten, nog bestand en verdwenen. De blauwpaarse lijnen zijn aangelegde straten in de eerste stad. De gele lijnen zijn aangelegde straten in de nieuwe stad het Oever. De groene lijn is de meest recent aangelegde straat: de verbinding tussen Klooster- en Leuterstraat die vanaf 1578 fungeerde, eerst als steeg en vanaf begin de negentiende eeuw als straat.

afzondering te bouwen. De as werd afgesloten door de nieuwe Hoenderpoort. De Muntstraat is dus net als de Volderstraat een as tussen stad en kasteel, met dit verschil dat het geen twee knooppunten verbindt zoals bij de Volderstraat. De Vlierstraat, Julianastraat en Wilhelminastraat kan men beschouwen als vulling van een overgebleven restgebied dat door de bisschop wel werd verkaveld in tegenstelling tot de ruimte aan weerszijden van de Mazijk die hij als tuin en boomgaard aanhield tussen Duurstede en de Nederhof.

De vierde groep wordt gevormd door de Leuter- en Kloosterstraat die met elkaar werden verbonden in de periode dat het stedelijk weefsel al enige tijd af was. Het ommuurde kloosterterrein was zoals eerder gezegd een stad in een stad en vormde eigenlijk een gat in het stedelijk weefsel. Door de Reformatie werd het klooster opgeheven en ontstond de mogelijkheid de Leuterstraat met de korte toegangsstraat naar de poort in de zuidmuur, de Kloosterstraat, te verbinden. Stedenbouwkundig gezien is dit bizar gegaan. In 1578 werd door verhitte gereformeerden een stuk kloostermuur bij de Leuterstraat opengebroken zodat de zusters, die nog tot hun dood in het klooster mochten blijven, in de gaten konden worden gehouden. Men verdacht ze van paapse praktijken. De opening van de muur geschiedde op een plek waar geen bebouwing tegen de muur was gezet. Er was op die wijze geen vloeiende aansluiting met de Leuterstraat gemaakt, want aan het einde van de Leuterstraat stond een groot huis, vandaar de knik in het tracé als de Leuterstraat het voormalige kloosterterrein ingaat. De doorgang naar het voormalige kloosterterrein werd begin negentiende eeuw wel verbreed door gedeeltelijke afbraak van het grote huis aan het einde van de Leuterstraat.

Verkaveling

In samenhang met het stratenpatroon is de verkavelingsstructuur van belang. Van een lijnpatroon wordt de stap gemaakt naar een vlakkenpatroon. Als men de kadastrale kaart van ongeveer 1832 legt over de huidige kadastrale kaart dan vallen veel perceelgrenzen samen. Dit is vooral het geval bij huizen, bij erven is dat minder het geval. Bij samenvallende grenzen mag men uitgaan van de veronderstelling dat het oude kavelgrenzen zijn die ver teruggaan in de tijd, want we weten immers dat de ruimtelijke ontwikkeling in het stadje eeuwenlang nagenoeg stil stond. Als we huizen en erven splitsen in twee afzonderlijke entiteiten dan kunnen we uit het kaartbeeld van de twee op elkaar geschoven kadasterkaarten het volgende afleiden. Bij bebouwing die de

grenzen van de oude bebouwing overschrijdt is het overschrijdende deel van geen bouwhistorische waarde! Voor daar waar een nieuw verkavelingspatroon is ontstaan, geldt hetzelfde, geen bouwhistorische waarden. Door deze reductie blijven er blokken over waar men de verwachting mag uitspreken dat mogelijk bouwhistorische waarden aanwezig zijn. Veel bouwhistorische waarden gaan schuil achter jonge, soms minder gewaardeerde gevels. De ouderdom van bepaalde panden is niet altijd bekend. Dit verwachtingspatroon wordt in de beschrijving van de afzonderlijke panden bijgesteld door de gegevens die bekend zijn. Ten aanzien van de onbebouwde erven kan geconcludeerd worden dat daarbij een veel grotere dynamiek heeft plaats gevonden. Erfwijzigingen zijn nu eenmaal makkelijker en sneller te realiseren. Er zijn op de cultuurhistorische kaart een perceel en een cluster van percelen aangegeven die historisch van grote waarde zijn. Bij Achterstraat 18 heeft het erf waarop de oude stadsboerderij staat nog het oude ruimtebeslag. Dit erf loopt nog tot de grens waar vroeger de wal lag met de muur. Het is het enige perceel aan de Achterstraat dat zijn breedte heeft behouden en daardoor een belangrijke herinnering aan het agrarische verleden van de straat. De twee bergen en schuurtjes die op de kadastrale kaart van omstreeks 1830 zijn getekend, zijn verdwenen, maar een in de negentiende eeuw gebouwde stal houdt de gedachte van de vroegere agrarische bestemming vast.

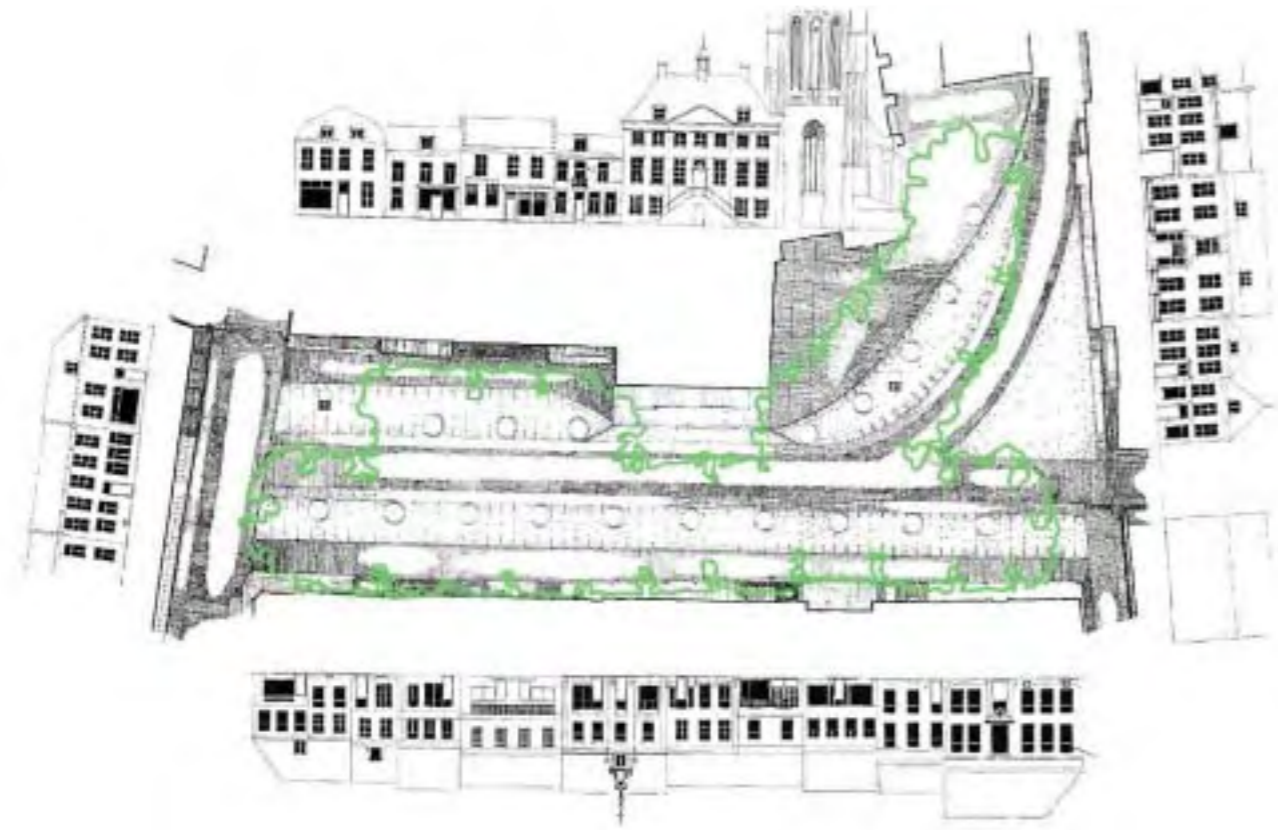
Op de kadastrale kaart van omstreeks 1832 is achter de huizen Peperstraat 24 t/m 34 een uitwaaiierende verkaveling te zien, die waarschijnlijk het gevolg is van een geografisch gegeven en menselijk planmatig handelen. Dit gedeelte lag tussen de Arkgracht en een sloot/restgeul. Omdat de Peperstraat rechtdoor werd getrokken naar de Oeverstraat en men de oevers van beide wateren als zijgrens van dit blok kavels wilde blijven hanteren, moesten de percelen naar achteren toe breder worden (zie ook beschrijving Peperstraat). Het grootste kavel van Peperstraat 24 is opnieuw verdeeld maar de anderen zijn nog intact. Ook de aansluiting van de kavels vanaf de Muntstraat naar deze kavels is nog intact. Dit blokje percelen legt een relatie met de pre-urbane geografische morfologie en de invulling van de nieuwe stad in de periode na 1350.

Groen

Naast stukken verkavelingsstructuur zijn sommige stukken van de groenstructuur van waarde. Deze is namelijk van groot belang voor de ruimtelijke indruk en de relatie tussen bebouwd en onbebouwd gebied.

Door vergelijking van de actuele kaart en de eerste kadasterkaart van omstreeks 1832 zijn panden aan te wijzen waarvan men de verwachting kan uiten dat deze nog bouwhistorische elementen kunnen bevatten. Aanvullende informatie uit andere bronnen verfijnen de verwachting en worden bij de panden zelf aangestipt. Er zijn slechts nog twee plekken in de stad waar de oude parcellering nog intact is gebleven.

De Markt van Wijk bij Duurstede. Belangrijk is het aanwezige groen op dit plein dat beeldbepalend is voor de ruimtelijke indruk. Afbeelding uit Edmund N. Bacon, *Design of cities*, New York, 1976.

Monumentale boom op de Markt tegenover de Nederhof.

Omdat de bebouwingsdichtheid in Wijk eeuwenlang hetzelfde is gebleven is deze groenstructuur van cultuurhistorische waarde. Op zich hoeft het groen niet oud te zijn, maar het gaat om onderdelen in het vlakkenpatroon die al eeuwen de functie hebben van groen gebied en daardoor onlosmakelijk verbonden met het patroon van straten en bouwblokken. Er zijn vier groengebieden in de binnenstad aan te geven die van cultuurhistorische waarde zijn. Allereerst is er de zogenaamde stadsberm. Dit is een strook groen die ligt tussen de Singel en de oude stadsmuur. De berm is ontstaan door aanaarding van de stadsmuur, maar deze wal is al in de achttiende eeuw ingeklonken of afgekald en deels in de stadgracht gegleden. Ook is de gracht door gebrek aan onderhoud voor een deel verland. De stadswal werd vanaf het einde van de zeventiende eeuw niet meer onderhouden of op peil gebracht en het stadsbestuur verhuurde de grond aan burgers die er lustprieeltjes oprichtten of de grond benutten voor fruitteelt. Deze strook is samen met de singel nog een duidelijke zichtbare herinnering aan de oude omwalling. Aan de omwalling ontleende de stad vroeger zijn identiteit. Deze stadsberm is historisch-ruimtelijk van hoge waarde. Bovenop deze waarde komt de waarde van verbinding. Deze groenstrook staat in relatie met het groen van het kasteelterrein en Mariënhove en vormt zo een verbinding tussen stad en omgeving.

Het tweede groengebied is de Mazijk met de tuinen aan weerszijden. Dit stuk werd in eerste instantie niet bebouwd doordat het in bezit was van de Utrechtse bisschoppen, die het gebied als boomgaard en tuin hebben benut. Ook moest het muntatelier aan de Muntstraat vrij staan in verband met brandgevaar en werd het gebied daarachter vrijgehouden. Nadat in 1528 keizer Karel V landsheer werd van het Sticht raakte Wijk bij Duurstede in de versukkeling en is er nooit meer noodzaak geweest om langs de gedempte gracht te bouwen. Als weg is het voormalige water Arkgracht/Mazijk van extra historische waarde als oude grens tussen het 'ei' en de tweede stad. Maar bovenal heeft het gebied een unieke waarde. Nergens in Nederland heeft een historische stad een dergelijk groen hart waar men bovendien de unieke situatie kent dat men binnen de muren van de stad van het stadsilhouet kan genieten. De beslotenheid van het groen door tuilmuren en de bebouwing aan de Volder- en Muntstraat, de bomenlaan en beëindiging van het gebied in een punt, geeft richting aan het groen waarvan de bomen van het kasteelpark de visuele afsluiting vormen.

Het derde groengebied zijn de hoven achter de bebouwing van het blok

De roze lijn geeft het groene lint aan om de stad, dat bij Walplantsoen in noorden is onderbroken. Dit lint markeert de aloude scheiding stad en land.
De bruine pijlen en cirkel geven aan waar de oude relatie stad en land nog compleet is.
De blauwe lijnen geven aan hoe de Mazijk binnen de stad nog een blik geeft op het stadssilhouet. Er bestaat een relatie tussen het groen van de Mazijk en het groen van het kasteelpark. In het groene hart van Wijk heeft men richting noordoost een divergerende blik en richting zuidwest een convergerende blik.
De gele halfcirkels aan het einde van de Volderstraat en Muntstraat geven aan dat het groen van het kasteelpark als afsluiting van de zicht-as fungeert. Deze plekken markeren de overgang van functies tussen het knooppunt kasteel en de stad, in het bijzonder het knooppunt Markt.
De groene pijlen geven de inwaartse gerichtheid aan van het besloten complex van hoven achter Dijkstraat/Oeverstraat/Wildemansteeg/Walplantsoen.
Het rood omliggende gebied is zeer oud groen: van kloostertuin tot parochietuin.

De Singel als oude stadsgracht geeft nog duidelijk het verloop van de oude stadsmuur aan. Daar waar de stadsmuur is verdwenen geeft de Singel nog de ruimtelijke indruk van de verdedigingslijn weer. Aan de noordkant is het water helaas verdwenen. Luchtfoto van Wijk bij Duurstede van Google Earth met daarin geprojecteerd de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1560 met daarop nog zichtbaar de stadsmuur, torens en poorten.

Oeverstraat/Dijkstraat/Walplantsoen/Wildemansteeg. Het ankerpunt en hart van dit gebied is de ommuurde tuin van Walplantsoen 24. Deze tuin behoorde ooit tot het Ewoud & Elisabethgasthuis, een instituut dat al vanaf 1400 daar was gevestigd. De rest van de tuinen sluiten daar bij aan en versterken de kwaliteit van het gebied. De kwaliteit ligt besloten in de relatie tot de omliggende bebouwing. De beslotenheid van het gebied dat nog niet volgebouwd is met schuren en bedrijfsopstallen, staat in schril contrast tot de openheid van de straten aan de voorzijde van de omliggende bebouwing. Dit gegeven maakt dat het gebied nog steeds een middeleeuwse sfeer uitademt vergelijkbaar met een kloosterhof. De rust en beslotenheid ziet men bevestigd door de diversiteit aan vogels die in dit tuinenblok worden waargenomen.

Het vierde groengebied is de tuin van de katholieke pastorie aan de Klooster Leuterstraat. Deze tuin is altijd tuin geweest vanaf de stichting van het klooster in 1398. De oude kloostermuur is nog de erfscheiding van de tuin met Klooster Leuterstraat 42! Helaas is een stuk van de tuin opgeofferd aan Walplantsoen 14 en recentelijk veel groen verwijderd. In het noordoostkwartier waar zoveel veranderingen hebben plaatsgevonden, is dit nog het enige stukje open ruimte dat te relateren valt aan het Vrouwenklooster.

Vermeld dient ook te worden het groen op de Markt. De platanen zijn in de binnenstad de enige bomen, afgezien van de bomen aan de Mazijk, die in de openbare ruimte zijn geplant. Zij zijn naast de architectuur van de bebouwing mede beeldbepalend voor het aanzicht van de Markt.

Water

In een analyse kan de waterstructuur niet ontbreken. Binnen de stad vindt men geen waterlopen of -partijen. Om de stad ligt het lint van de Singel, de oude stadsgracht, die deels verdwenen is. Het gedeelte vanaf de oude Rijnpoort dat vroeger de haven was en onderdeel uitmaakte van de Kromme Rijn is gedempt. Door verlegging van de Kromme Rijn in verband met een nieuwe inundatiesluis die in 1865 gereed kwam, was dat mogelijk. De demping en aanleg van het Wwalplantsoen vond overigens pas rond 1935 plaats. De Singel is een belangrijk onderdeel van de historische structuur. Het water vormt samen met de stadsberm en de overgebleven stukken stadsmuur een integraal onderdeel van de oude verdedigingswerken. Daarnaast is het water bepalend geweest voor de ligging van de stad doordat de voor-stedelijke loop van het water de grens was tussen eigendommen van verschillende heren. De Singel - dat

is inclusief het water aan de zuidkant dat ook wel Kalverweigracht wordt genoemd – staat in verbinding met het water van het kasteelterrein en is dat vanaf het begin altijd geweest. De open gebieden langs de Singel die nog overgebleven zijn, zoals bijvoorbeeld het weiland met enkele fruitbomen voor en naast Mariënhove, zijn kenmerkend voor de oude situatie waarbij een duidelijke onderscheid is tussen stad en land. Een onderscheid dat ook de oude functie van Wijk vertelt, namelijk Wijk als marktcentrum voor agrarische producten van de directe omgeving.

Muren

Binnen de stad zijn diverse muren aanwezig: delen stadsmuur, tuinmuren en kloostermuur. Deze muren geven evenzeer structuur aan de stad als straten en bouwblokken en zijn daardoor mede bepalend voor het totale beeld. De aangegeven muren op de cultuurhistorische waardenkaart zijn veelal van historisch belang en hebben een duidelijke relatie met de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad. Een belangrijk voorbeeld is de kloostermuur van omstreeks 1400 op de grens van de tuinen van Klooster Leuterstraat 37 en 41. Gebouwd langs een voor-stedelijk weggetje, vervolgens zijn parallel daaraan kavels uitgezet en is de Wildemansteeg evenwijdig aan deze muur aangelegd.

Algemene karakteristiek

Via een stedenbouwkundige analyse kan men de stap maken naar bebouwingskarakteristiek. De algemene karakteristiek laat zich afleiden van het stadsilhouet dat gedomineerd wordt door de grote stompe toren van de grote kerk, de toren van de katholieke kerk en de molen Rijn en Lek. De torens van het kasteel Duurstede die boven de bomen uitpieken zijn complementair aan dat beeld. Het is een typisch Hollands aanzicht die men het best ervaart aan de overkant van de Lek. Op een iets lager niveau tekenen zich het stadhuis met koepeltorentje en het E & E gasthuis met torentje af. Een niveau lager bevinden zich de daken van de panden in aaneengesloten bouwblokken die in rooilijnen langs de straten zijn gegroepeerd. Over het algemeen zijn de percelen breed met de nokrichting evenwijdig aan de straat. Opmerkelijk zijn de gedeelde zijmuren die veelal boven de dakhellingen zijn uitgemetseld in de vorm van trapgevel. De schaal is bescheiden, panden zijn vaak niet hoger dan twee bouwlagen en een kap. De verschillen in goothoogte zijn gering. De huizen zijn meestal voorzien een pleisterlaag, die in de negentiende eeuw is aangebracht. Raampartijen en deuren dateren veelal ook uit die eeuw

De Kalverweigracht, onderdeel van de stadsgracht, bij de vroegere inlaat in de Lekdijk.

De bebouwing van Wijk bij Duurstede (zwart) met in rood aangegeven de muren die structuur aangeven, historisch zijn en/of beeldbepalend.

of het begin van de twintigste eeuw. Er is een zekere eenheid in de opzet van de huizen die veelal door lokale timmerlieden zijn gebouwd en ontworpen. De verscheidenheid in materiaaltoepassing is beperkt tot de meer ambachtelijke materialen, waardoor er veel gemeenschappelijke kenmerken zijn zoals pannen daken, houten vensters, bakstenen muren. etc.

Karakteristiek per straat

De bebouwingskarakteristiek per straat in Wijk bij Duurstede loopt uiteen. Hier volgen de karakteristieken per straat.

De *Achterstraat* is een secundaire straat waar aan de westzijde vanouds agrarische bebouwing stond met het hoofdgebouw op de rooilijn van de straat, de gevelwand was niet gesloten. Aan de oostzijde was de rooilijn evenmin gesloten. Hier bevonden zich de bijgebouwen op de achtererven van de Volderstraat en de Markt. Er is een zekere dualiteit in de straat aanwezig. De westzijde staat voor (verdwenen) landelijkheid en de oostzijde voor bedrijvigheid. Aan de westzijde zijn nog enkele panden aanwezig die vroeger een agrarische functie hadden: Achterstraat 18, 36-36a en 38-42. Het zijn panden van één bouwlaag hoog met brede gevels waarvan de nok evenwijdig aan de straat loopt. Deze karakteristiek is voortgezet in de nieuwere bebouwing die langzaamaan de westelijke gevelwand heeft gesloten, waardoor wel het landelijke karakter verloren ging. Enkel de schuur Achterstraat 72 wijkt af van het geschetste model door de haakse kap op de Achterstraat. De nokhoogten variëren enigszins, maar de goothoogten liggen ongeveer op gelijke lijn. Afwisselend zijn rode en blauwgrijze pannen gebruikt. Het overgrote deel van de gevels is ongepleisterd. De venstertypes zijn bij de gebouwen van voor WO II overwegend smal en hoog.

De oostzijde laat een geheel ander beeld zien. Hier staan veel bedrijfsgebouwtjes die meestal met de nok haaks op de straat staan vanwege het smalle erf waarop het hoofdgebouw staat. Het bedrijfsmatige karakter is nog goed afleesbaar, ondanks het verdwijnen van de bedrijvigheid. Enkele gebouwen zijn getransformeerd tot woonhuis. Het bouwen op de uiterste grens van het achtererf cq de rooilijn is niet altijd toegepast, sommige panden zijn iets van de rooilijn geplaatst om op eigen grond ruimte te creëren voor het draaien van wagens of karren. Het zijn éénlaags gemetselde gebouwtjes met pannen daken, waarvan een deel gepleisterd en een deel ongepleisterd. De

karakteristiek van de nokrichting haaks op de straat is slechts bij één oud pand niet aanwezig, te weten Achterstraat 19. Verder zijn het recente invullingen die de dakhellingen parallel aan de straat hebben, zoals Achterstraat 15-17. De oostelijke gevelwand is minder gesloten door behoud van enkele tuinmuren en heeft daardoor stedenbouwkundig gezien meer zijn karakter behouden.

Het *Apostelpad* is in 1978 ontstaan als ontsluitingsweg naar een brug over de Singel. Langs het pad is een blokje seniorenwoningen geplaatst van één bouwlaag hoog onder een rood pannen doorlopend zadeldak evenwijdig aan het pad

De *Dijkstraat* is de verbinding tussen de dijk langs de Lek en de dijk langs de Rijn. De straat zelf is geen dijk, de waterkerende functie wordt vervuld door de beermuur die in 1989 is vernieuwd. Deze opzet maakt de straat zeer bijzonder. De straat is vanaf de Oeverstraat als het ware opengevouwen en parallel aan de keermuur geplaatst. Door de relatief geringe hoogte van de keermuur is de gevelwand vanaf de Haven en de rivier goed zichtbaar. De statige, brede woonhuizen met hun steile daken en scheidmuren met trapgevels bepalen vanaf het water het silhouet van de stad. Vooral de even nummers geven een bijzonder silhouet. De huizen zijn richting Vrouwenpoort in grootte aflopend. Het geeft een soort Matroesjka-idee. Vanaf Dijkstraat 18 lijkt alsof men de huizen zo in elkaar kan schuiven. De huizen zijn twee bouwlagen hoog onder pannen daken met de nok evenwijdig aan de rooilijn. Het zijn in de meeste gevallen gepleisterde panden met hoge smalle vensters. De pannen zijn overwegend rood/oranje gekleurd. De nokhoogten en hoogte van de daken variëren sterk. De meeste huizen hebben oude kernen. Icoon van de stad en straat is de molen Rijn en Lek op de Leuterpoort.

De bebouwing van de *Julianastraat* staat slechts aan één zijde, de westzijde. De oostelijke gevelwand wordt gevormd door zijmuren van panden aan de Munt- en de Wilhelminastraat en een tuinmuur. Het zijn arbeiderswoningen van één bouwlaag onder een pannen zadeldak met de nok evenwijdig aan de straat. Van de vier adressen is één pand niet gepleisterd. Uitgezonderd nummer 4 hebben de woningen hoge smalle vensters.

Gezicht op de Dijkstraat.

De Klooster Leuterstraat (Leutergedeelte) met zijn voornamelijk nog éénlaagse bebouwing die later grotendeels vervangen of verhoogd werd. Foto van omstreeks 1905, fotoarchief SAKRUH.

De meeste gebouwen aan het *Kerkstraatje* zijn met hun voorgevel gericht op de Peperstraat en Klooster Leuterstraat. Het straatje wordt gedomineerd door de blinde oostgevel van de Grote Kerk. Op de plaats van het in 1579 afgebrande koor van de kerk is een tuin aangelegd. Het enige gebouw dat met de voorgevel aan het straatje staat is Kerkstraat 7. Dit voormalige bedrijfsgebouwtje is in 1854 gebouwd en is één bouwlaag hoog onder een pannen zadeldak met de nok haaks op de straat. De zijgevels van de andere gebouwen zijn blind of slechts incidenteel van vensters voorzien. Ook de oostgevel van de grote kerk is gesloten. Uitzondering vormt de zijgevel van het nieuwe Klooster Leuterstraat 20-22 waarin wel verscheidene gevelopeningen zijn uitgespaard.

De *Klooster Leuterstraat* is qua karakteristiek in twee delen te splitsen. De Kloosterstraat en de Leuterstraat waren beide middeleeuwse straten die dood liepen op het grote en tot eind zestiende eeuw door een hoge muur omgeven kloosterterrein. De straatjes naar het voormalige kloosterterrein worden thans gedomineerd door kleine, aaneengesloten huizen die grotendeels dateren uit de negentiende en twintigste eeuw. Binnen het voormalige kloosterterrein is de bebouwing opener en grootschaliger, vooral aan de oostzijde waar het St-Lambertusgesticht (1899) en de R.K. kerk (1907-1937) staan. Het beeld is gemêleerd. Vroeger waren het overwegend éénlaags panden, maar de meeste zijn nu tweelaags. Recente nieuwbouw heeft voor nog meer schaalvergroting gezorgd, in het bijzonder Klooster Leuterstraat 20-22 en 29. De nokrichtingen wisselen en door de toepassing van verschillende bouwstijlen zijn verscheidene venstertypen aanwezig.

De gebouwen aan het *Kokkestraatje* waren aanvankelijk agrarisch van karakter met schuren en hooibergen. Het agrarische en open karakter van de straat bleef tot begin twintigste eeuw in stand. Het secundaire karakter veranderde niet toen in de twintigste eeuw steeds meer bedrijfspanden aan de straat werden gevestigd. Het waren vrijwel allemaal bijgebouwen van huizen/bedrijven aan de noordzijde van de Veldpoortstraat en de Markt. Van de agrarische bebouwing is enkel Kokkestraatje 37-39 overgebleven dat als achterhuis verbonden was met het boerderijcomplex Walplantsoen 5-9. Nadat de bedrijvigheid aan het straatje in de jaren zeventig van de twintigste eeuw stil kwam te liggen, werden sommige bedrijfspanden gesloopt en vervangen door woningbouw. Bij de bouw van het blok galerijwoningen nr. 7-33 in 1986 is aan de westzijde van het

Kokkestraatje een (parkeer)plein gecreëerd, terwijl aan de Singelkant de openbare straat is doorgetrokken. Hoewel klein van lengte is het beeld van de straat erg gevarieerd of beter gezegd niet consistent. De bebouwing kent een relict uit de agrarische tijd - het genoemde achterhuis -, enkele bedrijfspanen, zoals de nummers 2 en 8-8a, en nieuwbouw, waarvan nummers 4,4a en 4b in historiserende stijl zijn gebouwd. De hoogte van de bebouwing varieert, evenals de dak- en goothoogten.

Het *Kostverlorenpad* is eind jaren zestig ontstaan als doorgangsroute. De bebouwing langs deze nieuwe uitvalsroute is geheel vernieuwd. Ook de overkapping tussen Achterstraat 20 en Kostverlorenpad 1 is destijds vernieuwd. Het is moderne bebouwing waarvan de laatste twee huizen (1c en 2) aan weerszijden van het pad in historiserende stijl zijn gebouwd.

Langs de Wal is de toepasselijke, hedendaagse benaming voor de middeleeuwse verbindingstraat aan de binnenzijde van de zuidelijke stadsmuur, tussen het Hijmanspad en de Dijkstraat. In dit deel van de muur bevonden zich tenminste vier torens, waarvan er drie gedeeltelijk zijn gereconstrueerd. Ook de stadsmuur is in het kader van de stadsvernieuwing in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw hersteld, waarbij hekwerken zijn aangebracht voor doorkijkjes op het groene gebied achter de muur. Oorspronkelijk vormde de Hoenderpoort de enige doorgang in de muur. Deze verbinding tussen de stad en het afzonderlijk versterkte kasteel Duurstede, is nog in zijn achttiende-eeuwse vorm aanwezig.

De straat is altijd schaars bebouwd geweest. De weinige panden tegen en op de fundamenten van de stadsmuur dateren uit de negentiende en twintigste eeuw. Ook aan de noordzijde is, mede door de brede uitmondingen van de zijstraten, nooit een gesloten gevelwand ontstaan. Alleen de negentiende- en twintigste-eeuwse huizenblokken Langs de Wal 13-25 en 27-33 vormen hierop een uitzondering.

De huizen aan *Lekdijk Oost* zijn, uitgezonderd nummer 6, deels in de dijkvoet gebouwd. De nummers 2, 3, 4 en 5 komen aan de voorzijde slechts één bouwlaag boven de dijk uit. Ze zijn verschillend van aard. Nummer 5 is diep geplaatst en de overige zijn met de nok evenwijdig geplaatst aan de dijk. De bouwdata liggen tussen 1890-1930. Lekdijk Oost 6 ligt beneden aan de dijk, aan de zuidkant van Langs de Wal. In de

Kostverlorenpad.

noordgevel van het pand is de oude walmuur geïncorporeerd. Alle panden liggen buiten de oude veste.

De korte *Maleborduurstraat* wordt op de noordoosthoek beheerst door de gepleisterde zijgevel van het grote pand Markt 11. Op de noordwesthoek staat het moderne tweelaagse pand Maleborduurstraat 6-8 met afgewolfd zadeldak. De zuidelijke gevelwand bestaat uit vijf dwars geplaatste huizen van één en twee bouwlagen, waarin het zeventiende-eeuwse ongepleisterde huis Maleborduurstraat 7 domineert.

De aaneengesloten bebouwing aan de westzijde van de *Markt* bestaat grotendeels uit brede, dwars geplaatste woonhuizen daterend uit de late Middeleeuwen. Het zijn alle tweelaags panden met ongeveer gelijke goot- en nokhoogte. Binnen dit rijtje vormt Markt 3 met zijn diepe kap een uitzondering op de nokrichtingen. De begane gronden zijn merendeels voorzien van etalages. Hoge, smalle vensters hebben de overhand op de verdiepingen. De noordzijde is een korte gevelwand met slechts twee panden die redelijk congruent zijn door bepleistering, gelijke hoogte van goot, nok en verdiepingen. De oostzijde levert het meest gevarieerde beeld op. Hier is het beeld bij de woonhuizen wisselend door verschil in hoogte van vooral de kappen en de kapvorm. De Markt wordt aan deze zijde gedomineerd door twee grotendeels vrijstaande gebouwen: de Grote Kerk (15de-16de eeuw) en het stadhuis (1662). Twee bouwtypen die uniek zijn in Wijk bij Duurstede. Bij de zuidzijde ontbreekt het gesloten karakter door de aansluiting op de Volderstraat in het midden van de gevelwand. Kenmerkend zijn de diepe huizen alhier: Markt 12 en 13 en Volderstraat 1-3. De Markt zet zich voort richting Peperstraat. De begrenzing aldaar wordt gevormd door de Grote Kerk, de Nederhof en Markt 17. Deze hoek heeft een geheel andere kwaliteit, door de eigenheid van de gevelwanden en de monumentale boom.

Rond 1600 werd de nog resterende zuidelijke helft van de Arkgracht tussen Peperstraat en Langs de Wal omgedoopt tot *Mazijk* of Muzijk. Deze Arkgracht was kort na 1300 gegraven als oostelijke begrenzing van de oudste stad. Na de stadsuitbreiding rond 1350 verloor deze gracht zijn functie en werd al snel een overbodige en stinkende sloot. Omdat het onderhoud problemen bleef geven, werd de Arkgracht-Mazijk uiteindelijk in 1710 gedempt en met bomen beplant. De omgeving van de Mazijk was in de Middeleeuwen hoofdzakelijk in

Mazijk I op het einde van de zicht-as.

gebruik als boomgaard. Later verarmde Wijk en was er nauwelijks nog behoefte aan grond voor huizenbouw. De ruimte rond de Mazijk bleef daardoor open. De nog bestaande muren zijn oude tuinmuren van de huizen aan de Volderstraat en Muntstraat. Aan de Mazijk staan slechts enkele huizen, geconcentreerd aan de ingangen van het besloten terrein. Dit zijn de nummers 1 en 2 die aansluiten op de overdekte doorgang van de Peperstraat en de nummers 16 t/m 20 bij Langs de Wal. Het zijn relatief jonge gebouwen. Nummer 1 is eind negentiende eeuw ontstaan als werkplaats bij een huis aan de Peperstraat en in 1978 na een ingrijpende renovatie ingericht als woonhuis. Ook de nummers 16 t/m 20 zijn ontstaan als schuren van bebouwing aan de Volderstraat. Het zijn éénlaags panden onder gebroken kappen. Mazijk 1 is tweelaags en heeft hierdoor stedenbouwkundig een belangrijke functie als beëindiging van de zichtas over de Mazijk. Ook Mazijk 6 is ontstaan uit een oude schuur en staat daarom een eind vanaf de straat nabij de bebouwing van de Volderstraat. Van de oude schuur is echter geen spoor meer aanwezig en de 'verbouwing' leidde tot historiserende nieuwbouw. Historiserende nieuwbouw is ook Mazijk 2. Van echte grote ouderdom is Markt 15abc, de achterbebouwing van de Nederhof, die aan de Mazijk ligt. De gebouwen bij de ingang van de Peperstraat zijn qua typologie verschillend, maar de historische façades bieden toch een soort samenhang. Ook het materiaal en de hoogte geven enige cohesie in de bebouwing.

De *Muntstraat* maakt deel uit van het nieuwe, zuidoostelijke stadsgedeelte dat rond 1350 aan de oude kern werd toegevoegd. De lange, rechte straat ligt tussen de Oeverstraat en de toegangspoort tot Kasteel Duurstede. Zeer waarschijnlijk is de straat aangelegd op last van bisschop David van Bourgondië (1459-1496), als zichtas op het kasteel. Als zodanig vormt de jongere Muntstraat een pendant van de oudere Volderstraat. De straat heette eerst de Nieuwpoortstraat, maar werd later Muntstraat genoemd naar het bisschoppelijke muntatelier dat hier eind 15de-begin 16de eeuw was gevestigd. Dit muntatelier is in 1868 afgebroken voor de bouw van de kapitale villa met kantoor voor notaris B.G. van Heijst op nummer 36-38. De twee Wijkse patriciersfamilies Van Mariënhoff en Van Heijst zorgden in de 19de eeuw voor een ware metamorfose van de straat. Zij sloopten een deel van de kleine woonhuizen en vervingen deze door zeer grote villa's en tuinen (nr. 21-25 en 36-38). De huidige bebouwing aan de zuidoostkant dateert geheel uit de negentiende en twintigste eeuw; aan de meer open noordwestkant valt vooral het huis Amstelwijk uit 1687 op.

De zuidelijke gevelwand bestaat voor ongeveer de helft uit éénlaagse gebouwen met de nokrichting parallel aan de straat. Tussen deze bebouwing staat incidenteel een tweelaags object, Muntstraat 1, 9-13 en 59. In het midden staan twee grote, dominante blokken van twee bouwlagen hoog: Muntstraat 21-25 en het voormalige duplexwoningenblok Muntstraat 27-41. De noordelijke gevelwand is bij de aansluiting met de Oeverstraat gesloten en heeft dezelfde karakteristiek als de zuidelijke gevelwand met een tweelaags accent bij het dubbelpand Muntstraat 16-18. De andere helft wordt getypeerd door openheid en een buitenplaatsachtige opzet van twee kapitale landhuizen, de genoemde Amstelwijk en Muntstraat 36-38. De laatste heeft architectonisch echt de behandeling gekregen van een vrijstaand huis met gevelopeningen aan alle zijden. Alle huizen in de Muntstraat zijn van baksteen, in hoofdzaak gepleisterd en voorzien van met pannen gedekte kappen. Smalle, hoge vensters domineren het straatbeeld.

Bij de aanleg van de *Nieuwstraat* is mogelijk gebruik gemaakt van een al bestaand landweggetje of oeverpaadje langs een restgeul. De *Nieuwstraat* is de ontsluitingsstraat geworden van de achtererven van de bebouwing aan de *Dijkstraat*. De oostelijke bebouwing is echter langzaam losgekoppeld van de huizen aan de *Dijkstraat*. De *Nieuwstraat* wordt als onderdeel gezien van het wijkje rondom de *Wilhelminastraat* waar vanouds dichte bebouwing op smalle kavels is toegepast, maar de oostelijke gevelwand van de *Nieuwstraat* is anders van karakter door zijn verbinding met de *Dijkstraat*. Hier heeft de straat nog iets van de oude levendigheid behouden. De overzijde is door vergaande verpaupering na WO II vernieuwd. Het karakter van de twee gevelwanden is dan ook kwalitatief verschillend. De oostzijde kenmerkt zich door éénlaagse gepleisterde gevels met zadeldaken waarvan de nokken evenwijdig aan de straat lopen. De goothoogten zijn nagenoeg gelijk. Alleen *Nieuwstraat* 23 aan het einde van de straat is hoger en heeft een diepe kap. De venstertypen in de oostelijke gevelwand zijn divers en geven het genoemde levendige beeld.

De westelijke gevelwand is grotendeels in schoon metselwerk uitgevoerd. Hier varieert de hoogte sterker door bewuste toepassing van hoogteverschillen in de sociale woningbouw die in de straat gerealiseerd is (*Nieuwstraat* 12-28a). De kaptypen zijn gelijk: zadeldaken met de nok parallel aan de straat.

Het *Nijendaalhof* is een nieuwe straat die in 1999 is gerealiseerd als gevolg van twee blokken nieuwbouw aan weerszijden van de straat. Het nieuwbouwproject bestaat uit bakstenen blokken van twee bouwlagen met een doorlopende kap in de lengterichting. Op het dak is een doorlopende strook van dakvensters gemaakt, in de vorm van een dakkapel.

De bebouwing aan de *Oeverstraat* bestaat uit aaneengesloten gevelwanden met nog veel in aanleg laat-middeleeuwse woonhuizen, vooral aan de oostzijde. Opvallend is de uit de rooilijn liggende voorvleugel van het voormalige Ewoud- en Elisabethgasthuis (eind 15de eeuw). Het zijn woningen van twee bouwlagen hoog, waarvan de meeste zijn overkapt met een dak waarvan de nok evenwijdig loopt aan de straat. Uitzonderingen vormen Oeverstraat 16, 17 en 21bis. De nokhoogten aan de oostzijde variëren, mede door de aanwezigheid van het voormalige gasthuis. Ook de goothoogte varieert licht. Op de begane grond zijn enige winkelvensters aanwezig, maar voor de rest overheerst het verticale venstertype: hoog en smal. De meeste panden zijn gepleisterd. De westzijde geeft een iets minder congruent beeld door verschillen in de nokhoogten, goothoogten en de plaats van de vensters in de gevel. Brede en smalle panden wisselen elkaar aan de westzijde gelijkmatig af. Het grootste contrast ligt bij Oeverstraat 32, dat zeer breed is, en Oeverstraat 34, dat zeer smal is.

Het *Oudkerkhof* wordt gekenmerkt door de noordgevel van de Grote Kerk en de gevels van de schuren behorend bij de huizen aan de Klooster Leuterstraat. Ook wordt het pleintje begrensd door de achtergevels van enkele panden aan de Markt. Het is vanwege de povere architectonische uitwerking van deze achtergevels en het secundaire karakter van de bebouwing dat het plein één van de meest desolate plekken in de stad is en stedenbouwkundig nooit is opgewaardeerd toen het van begraafplaats plein werd. Het karakter van de bebouwing wordt bepaald door garageboxenachtige bebouwing die enige samenhang vertoont in de cementering van de gevels en het genoemde gebrek aan architectonische uitwerking. De toegang naar het plein heeft nog wel enige stedelijke allure, maar die allure wordt ondermijnd door het behandelen van de straat als achterterrein.

Oudkerkhof toegang.

De Peperstraat rond 1900. Linksvoor een éénlaags gebouw, vervolgens een tweelaags en twee drielaags gebouwen. Fotoarchief SAKRUH.

De *Peperstraat* vormt een smalle corridor tussen de Markt en de Oeverstraat. De bebouwing is dicht met overwegend smalle huizen van twee bouwlagen met de nok evenwijdig aan de straat. Aan de zuidzijde is de kap van Peperstraat 24 dwars geplaatst en aan de oneven noordzijde de nummers 15 t/m 29. Met uitzondering van het bouwblok Peperstraat 1-13 ten zuiden van de Grote Kerk bevatten de meeste huizen nog laat-middeleeuwse bouwonderdelen. De meeste panden zijn gepleisterd. De verschillen in hoogten zijn aan de noordzijde gering en aan de zuidzijde varieert deze meer omdat enkele panden zich niet van een éénlaags pand tot een tweelaags pand hebben ontwikkeld. Enkele panden aan de zuidzijde hebben zich tot drielaags panden ontwikkeld (Peperstraat 38 en 40)

De gebouwen aan de oostzijde van de *Plantsoensteeg* dateren uit de jaren tachtig van de vorige eeuw en zijn in de plaats gekomen van de oude kloosterbebouwing. De woon- en bedrijfspanden aan de westzijde van deze steeg zijn ouder, kleinschaliger en gevarieerder van architectuur.

De korte en smalle *Rijnstraat* heeft tegenwoordig het karakter van een achterstaat gekregen door de bouw van enkele grote twintigste-eeuwse bedrijfspanden en de huidige verkeersfunctie (toegang parkeerplein vanuit de stad). De bedrijfspanden en woonhuizen zijn alle uit de vorige eeuw en vormen aan de westzijde een gesloten gevelwand. Aan de oostzijde staat een enkele woning vrij en teruggelegen van de rooilijn, namelijk Rijnstraat 4. Slechts een klein deel van het bebouwd oppervlak aan de straat wordt benut voor woonfunctie.

De bebouwing aan de *Veldpoortstraat* is gevarieerd zowel wat betreft ouderdom, nokrichting als hoogte van de panden. Door dit gemêleerde beeld is het moeilijk een algemene karakteristiek te geven: topgevels staan tussen lijstgevels, bakstenen gevels en gepleisterde gevels wisselen elkaar af, evenals rode en blauwe pannen en er is gebruik gemaakt van een grote verscheidenheid in venstervormen.

De *Vlierstraat* kenmerkt zich door slechts aan één zijde bebouwd te zijn. De noordwestzijde is opgebouwd uit vier blokken sociale woningbouw, daterend van 1948 tot 1979. Het zijn zowel éénlaags blokken als tweelaags blokken met doorlopende zadeldaken evenwijdig aan de straat.

De *Volderstraat* heeft tegenwoordig aan beide zijden vrijwel gesloten gevelwanden, grotendeels bestaande uit woonhuizen van één en twee bouwlagen onder pannen kappen met de nok evenwijdig aan de straat. In de negentiende eeuw was de bebouwing aan de zuidoostzijde veel opener met enkele grote (school)gebouwen, waarvan de meeste thans zijn gesloopt. De vrijgekomen percelen zijn ingevuld, evenals de vroegere openingen in de straat. De nok- en goothoogten variëren, bakstenen en gepleisterde gevels wisselen elkaar af.

Het *Walplantsoen* is in de loop van de tijd vrijwel onherkenbaar veranderd. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw lagen hier vanuit de stad gezien: een weg onderlangs de stadsmuur, de stadsmuur zelf, een berm en de stadsgracht. De weg aan de binnenzijde van de muur was bedoeld als communicatieweg met het oog op de stadsverdediging. In de stadsmuur bevond zich aan het eind van de Rijnstraat de thans verdwenen Rijnpoort, en op de zuidoostelijke hoek met de Dijkstraat de nog deels bestaande Leuterpoort. Tussen deze beide stadspoorten bevonden zich vier muurtorens. De bebouwing was en bleef schaars, vooral omdat het middenstuk vanaf 1399 het terrein van het Maria Magdalenaklooster en vanaf 1817 van de Rooms-katholieke gemeente was.

Rond 1850 legde Zocher een wandelpark aan op de grotendeels gesloopte vestingwerken en ontstond de naam (Wal)plantsoen. De oostelijke stadsgracht had eeuwenlang de functie van binnenhaven. Vanuit dit haventje werden goederen en mensen over de Kromme Rijn naar Utrecht vervoerd. In 1921 en 1935 verloor het Walplantsoen zijn schilderachtige karakter toen gracht en haven werden gedempt, de laatste stukken stadsmuur gesloopt en het plantsoen gerooid.

De bebouwing kwam pas na de aanleg van het plantsoen op gang. Bij de Rijnpoort is eind negentiende eeuw een rij woningen ontstaan die een gesloten gevelwand gingen vormen. De wand is stedenbouwkundig ernstig verstoord door de komst van Walplantsoen 2. Het zijn panden in baksteen uitgevoerd die een zekere samenhang vertonen in bouwstijl en detaillering en hoogte. Het deel vanaf Plantsoensteeg tot Wildemansteeg is door de katholieke gemeenschap benut om scholen te realiseren. Walplantsoen 14 is qua schaal een dissonant in de bebouwing. Vanaf de Wildemansteeg tot de Leuterpoort staan een stel dubbele woningen gegroepeerd en verder richting Leuterpoort enkele losse woningen, waarvan één in de omsloten ruimte van het bouwblok Oever-

Volderstraat bij nummer 39. De hier getoonde (school)gebouwen zijn vervangen door historiserende nieuwbouw. Fotoarchief SAKRUH.

/Dijkstraat/Walplantsoen/Wildemansteeg. De woningen hier zijn één of anderhalf bouwlaag hoog.

De *Wildemansteeg* ontleent zijn naam waarschijnlijk aan de middeleeuwse muurtoren die aan het oosteinde ervan stond. De Wildemansteeg is alleen aan de beide uiteinden bebouwd met negentiende- en twintigste-eeuwse woonhuizen en bedrijfspanden. Het onbebouwde middenstuk geeft door de tuinmuren aan weerszijden een tegelijkertijd besloten en landelijk karakter aan de steeg. De bebouwing bij de Oeverstraat/Klooster Leuterstraat behoort tot deze straten. Deze huizen zijn gebouwd door dezelfde architect, A. Pothoven, die de zijgevels van deze huizen aan de steeg nog een vrij rijke architectonische uitwerking heeft gegeven. Aan de andere uiteinde staan paar non-descripte bedrijfspanden, een blokje woningwetwoningen en een woonhuis dat vroeger waarschijnlijk een rol speelde als stoffering in de aanleg van het plantsoen dat vroeger ter plekke van Walplantsoen lag. Er bestaat weinig of geen cohesie tussen deze bebouwing.

De van oost naar west lopende *Wilhelminastraat* maakte deel uit van de 'nieuwstad', het zuidoostelijke stadsdeel dat rond 1350 aan de oude kern rond de Markt en Volderstraat werd toegevoegd. De Wilhelminastraat (vroeger Strooistraat geheten) wordt gekenmerkt door laagbouw van het type arbeiderswoningen, gegroepeerd in blokken. Richting Oeverstraat is de ontwikkeling gaande dat de bouwblokken en individuele woningen in twee bouwlagen worden uitgevoerd. Individuele woningen zijn schaars in de straat. De nokrichting is parallel aan de straat. De gevelwand aan beide zijden is nagenoeg gesloten.

Noten

1 Een van de oprichters van de historische vereniging Tussen Rijn en Lek en auteur van het onvolprezen standaardwerk *Het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen*, een institutioneel-geografische studie, dr C. Dekker, schreef naar aanleiding van enige vragen en opmerkingen over genoemd boek: 'Er is geen onderwerp van historische aard waarover het laatste woord reeds is gezegd.' (D.R. Klootwijk, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* door Dr. C. Dekker. Enige vragen en opmerkingen, in: *Tussen Rijn en Lek*, 8(1984)2, p. 24) Een wijze opmerking en in die geest moet men de afwijkingen die de auteur van dit stuk neemt ten aanzien van Dekkers constatering in zijn studie ook zien: een stuk dat tracht nieuwe inzichten te geven en nieuwe bijdragen te leveren, maar geenszins bedoeld is als eindconclusie over de ontwikkelingsgeschiedenis van Wijk bij Duurstede.

2 Doesburg, Van, 2000a, p. 72.

3 Maris, 1971, p. 95.

4 Iterson, Van, p. 87-88; Carasso-Kok, 2001, p.37

5 Dekker, 1980, p. 256-257.

6 Vermast, 1949, kol 292, kol Zie ook over de Graven van Bentheim: Bavel, Van, 1999, p. 145-146; Buitelaar, 2002, p. 36-44 en 328-331; Carasso-Kok, 2001, p. 37-38; Koopstra, 2002, p. 23-25 en Waale, 1995.

7 Asch van Wijck, 1846, p. 144-145.

- 8 Dekker, 1980, p. 260.
- 9 Doesburg, Van, 2000b, p.87.
- 10 Zie over de locatie van de dam Bommel, Van, 2009, p. 208-211.
- 11 Dekker, 1983, p.116; Doesburg, Van, 2000b, p. 88.
- 12 Sloet en Veen, 1912, p. 1.
- 13 Dekker, 1983, p. 101, noot 20.
- 14 Doesburg, Van, 2000b, p. 88.
- 15 Via zijn moeder was hij verwant aan het Schotse koningshuis en hij wierp zich ook op tot Schots troonpretendent. Sommigen beweren dat hij een goede band had met de Engelse koning Edward I, (Es, Van e.a., 1998, p. 58) omdat hij naar de hand van een Engelse prinses dong. Maar dat was waarschijnlijk alleen maar politiek. Edward zat Floris V dwars als troonpretendent van Schotland en Edward wordt ook gezien als een van de mogelijke opdrachtgevers van Floris' ontvoering en uiteindelijke moord bij Muiderberg!
- 16 Fockema Andreae e.a., 1948, p. 72.
- 17 Meerwijk, Van, 2000, p. 213, noot 22.
18. Bacon, 1976, p.167-170.
- 19 Meerwijk, Van, 2000. p. 228.
- 20 Dekker, 1983, p.110 en 116.
- 21 Immink en Maris, 1969, p. 72-74 en p. 222-223.
- 22 In een brief aan de het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede van de gedeputeerde Staten van Utrecht in 1624 noemt men in verband met de verdediging van Wijk twee duikers of verlaten: ....dat bij U.E. sorchvuldigh gelet worde ofte de duyckers ofte verlaten, soo aen de stede Wijk, als huysse Duyrstede, ... Brief afgedrukt in Kronijk van het historisch genootschap gevestigd te Utrecht, Veertiende Jaargang 1858, Derde Serie, Vierde deel, p. 20.
De sluis onder de Arkpoort zie noot 14.
23. Rutte, 1996, p 195 en noot 63 - en Doesburg, Van, 2000b, p. 93 op basis van Rutttes bewering - menen dat de stadsuitbreiding nog een derde fase heeft gekend. De tweede fase was inlijving van het al bewoonde gebied op het Oever en de derde fase die van de aanleg van bisschop David.beoosten de Muntstraat. Dit lijkt niet aannemelijk (en Doesburg gaat verder ook niet in op deze aanname) omdat in analogie van andere steden het niet ongebruikelijk was om bij een uitbreiding ruim in je jasje te gaan zitten. De verdedigingswerken trokken een zware wissel op de financiën van een stad en men paste zich niet een strak jasje aan om vrijwel direct daarna weer een maatje groter te moeten nemen. Het gebied van de Wilhelminastraat, Vlierstraat en Julianastraat is op de hoogtekaart herkenbaar als laag gelegen en was dus vroeger onaantrekkelijk. Toen David van Bourgondië resideerde in Wijk bij Duurstede was de druk op het stedelijke ruimtebeslag toegenomen en werd dit minst aantrekkelijke gebied in ontwikkeling gebracht. Inlijving van enkel bewoond gebied na 1350 zou dan overigens tot een extra fase hebben moeten leiden! Het vrouwenklooster zal gesticht zijn op ledige grond en kwam in 1398 tot stand. Dus de geopperde gang van zaken lijkt niet aannemelijk.
- 24 SAKRUH WbD Stadsgerecht, inv. nr. 52, fol 265(21-2-1660).
- 25 Doesburg, Van, 2000b en Kort, 2001, p. 166.
- 26 Op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1560 lijkt de Leutertoren ook al te functioneren als poort. Uit de stadsnotulen blijkt dat de Leutertoren pas in 1629 een echte poort werd (Zie Muntstraat 40a-42).
- 27Burman, 1750, tweede deel, p. 343-344.
- 28 SAKRUH WbD 1300-1810 inv. nr. 177 en 203.
- 29 Fruin, 1897, p. 281.
- 30 Eerden en Eerden-Vonk, Van der, 2008, p. 14.
- 31 Aa, Van der, 1807, p.156.
- 32 Ibidem
- 33 Berendsen, 2000, p. 20-21
- 34 Volgens een telling rond 1674 waren er 377 woningen in de binnenstad. In sommige panden bevonden zich meer dan één woning.
- 35 Cijfers zijn ontleend aan Rommes, 1989.
- 36 Janssen, 1987, p. 150
- 37 SAKRUH WbD 1852-1970 inv. nr. 883, toelichting op het saneringsplan, p. 2..
- 38 Fruin, 1897, p. 161-162.

Methode

De voet van toren Kostverloren achter een kunstwerk.

Het binnenste van de Han Loijentoren.

Blootgelegde fundering van de Kraantoren.

Waarom is gekozen voor een onderverdeling van waarden? Dit is gedaan omdat een cultuurhistorische waarde een complex gegeven is. Het is vaak de som van delen die een dergelijke waarde bepaald. Enkele voorbeelden uit het Wijkse kunnen dit demonstreren en aan de hand daarvan worden ook de zes waarden besproken.

Naast de voorbeelden die de revue passeren om de vaststelling van de waarden te verduidelijken, is er ook gekozen voor een constante vergelijking van drie gelijke objecten. Hiermee wordt de nuancering gedemonstreerd die bij gelijke of gelijkende objecten speelt.

Als voorbeelden van drie gelijke objecten zijn gekozen de voeten van de Kostverlorentoren en de Han Loijentoren aan Langs de Wal en de voet van de Kraantoren aan het einde van de Dijkstraat. Sec bekeken verschillen deze torenvoeten niet veel. Het zijn dezelfde soort objecten die alle drie een hoge cultuurhistorische waarde hebben. De Kostverlorentoren en de Han Loijentoren hebben in het rapport een waardering van 23 en de Kraantoren een waardering van 27. Voor soortgelijke objecten is er dus een verschillende waardering. Hoe komt het dat de Kraantoren een hogere waardering heeft dan de Han Loijentoren? De Han Loijentoren is toch immers de molen van Ruisdael? Dat laatste is waar en dat heeft in de waardering zeker meegespeeld, maar toch valt het totaal lager uit dan van de Kraantoren. Laten we de cijferlijsten van de drie torenvoeten bekijken en per waarde de waardering bespreken.

Cultuurhistorische waarden	<i>Kostverloren</i>	<i>Han Loijentoren</i>	<i>Kraantoren</i>
Geschiedkundig	5	5	5
Uniciteit	3	4	5
Beleving	4	5	5
Wetenschappelijk	3	4	4
Esthetisch	4	2	3
Stedenbouwkundig	4	3	5
Totaal	23	23	27

Methode

Geschiedkundige waarde

Alles heeft geschiedenis, naarmate het object ouder is heeft het een langere geschiedenis. Ouderdom verhoogt de waarde. De drie torenvoeten zijn alle drie van zeer hoge ouderdom en hebben om die reden alleen al geschiedkundige waarde. De rol van de muurtorens was belangrijk in de verdediging van de stad. De torens waren belangrijk voor de identiteit en eigenwaarde van de stad. De burgers en bestuurders van toen hebben zich veel moeite getroost om ze te bouwen en nog eeuwenlang te onderhouden. De strafmaat van veel veroordelingen in de Middeleeuwen werd uitgedrukt in het aantal bakstenen dat moest worden bijgedragen aan de ommuring. De muurtorens hebben in de loop van de tijd talloze mutaties meegemaakt. Ook deze veranderingen hebben de torens historisch interessant gemaakt. Ze dienden als molenvoet, onderbouw van theekoepels voor de rijken, als bedrijfsruimte, gevangenis, etc.

Geschiedenis is divers en in elke hoek van de stad schuilt wel een verhaal. Om die reden wordt bij elk object een stuk geschiedenis verteld en bij de motivatie van de waardering wordt de rol van het object in het brede spectrum dat geschiedenis is, in een cijfer uitgedrukt. Zo heeft kasteel Duurstede een voor de handliggende vijf, terwijl nieuwbouw aan het Nijendaalhof door zijn recente realisering slechts een één scoort.

Uniciteit

Zoals reeds gezegd, iets is uniek omdat het enig of enig in zijn soort is. Een cultuurhistorisch object kan op landelijk niveau, regionaal niveau of in Wijk bij Duurstede uniek zijn. Als iets op landelijk niveau een hoge uniciteit heeft, dan scoort het uiteraard een vijf op de schaal, maar een vorm van uniciteit binnen het Wijkse scoort eveneens een vijf. Zo kan een zeldzaam voorbeeld van een bouwstijl of bepaalde details een vorm van uniciteit betekenen.

Klooster Leuterstraat 7-9 en Volderstraat 9 met hun tegeltableaus in Jugendstil zijn landelijk en regionaal gezien niet bijzonder, maar binnen Wijk bij Duurstede zijn het zeldzame uitingen van deze stijl. Waarom dergelijke aspecten niet bij de architectonische waarde worden verdisconteerd, hangt samen met de nadruk op het esthetische bij de architectonische waarde. Klooster Leuterstraat 7-9 is architectonisch niet sterk, maar het tegeltableau is wel bijzonder. Voorbeeld van een inwisselbaar object is het woningblok Nieuwstraat 12-28. Dergelijke sociale woningbouw is in de jaren tachtig van de vorige eeuw in vrijwel

Detail oud bouwwerk met hoge geschiedkundige waarde.

Detail 19de-eeuws bouwwerk met grote geschiedkundige waarde.

Detail bouwwerk met geen geschiedkundige waarde.

Tegeltableau in Jugendstil Volderstraat 9.

Tegeltableau in Jugendstil Klooster Leuterstraat 7-9.

Nieuwstraat 12-28 bezit geen uniciteit,

Historiserende nieuwbouw Volderstraat 39, 39a, b en c brengt gevoelens van heimwee teweeg.

elke gemeente in Nederland gerealiseerd. Het blok scoort derhalve een één.

Bij de drie waltorens zien we drie verschillende waarderingen qua uniciteit. De Kraantoren krijgt de hoogste score omdat het de meest bijzondere muurtoren is geweest. De stadskraan stond erop en hij maakte een tijd lang onderdeel uit van de Vrouwepoort. De Han Loijentoren is minder uniek omdat hij min of meer gelijk was aan de andere torens. Maar de aanwezigheid van een molen op de toren in het verleden maakt hem unieker dan de Kostverlorentoren. De torenvoet van Kostverloren is, door het later op metselen van bijna alles wat zichtbaar is, minder authentiek dan hij lijkt. De uniciteit is hierdoor ook lager uitgevallen omdat er minder van het daadwerkelijke oude metselwerk is overgebleven.

Beleving

Belevingswaarde is een moeilijk te kwantificeren begrip omdat het vaak met de termen mooi en lelijk wordt beoordeeld. Over wat mooi en lelijk is in de publieke ruimte is enerzijds veel discussie en anderzijds bestaat er juist veel consensus over. Zo vindt iedereen Wijk bij Duurstede een mooie stad.

De Romeinse bouwmeester Vitruvius die veel invloed heeft gehad op de architectuur, sprak niet in termen van mooi of lelijk. Hij hanteerde daarvoor het begrip belevingswaarde als soort emotionele norm voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Belevingswaarde is evenzeer een subjectief begrip als mooi en lelijk, maar het geeft misschien wel richting aan de begrippen mooi en lelijk. Wat de één lelijk vindt, kan een ander mooi vinden. Het is maar hoe men het beleeft! Het zijn namelijk geen twee begrippen zoals zwart en wit: duidelijke tegenstellingen die samen complementair zijn, en waarover geen discussie mogelijk is. De begrippen mooi en lelijk hebben alles te maken met emoties en gevoelens. Schoonheid doet ons iets, is een beleving. Als we iets mooi vinden en dat uiten, geven we een emotie weer. Een emotie is een reactie vanuit een gevoel. De gebouwen in een stad geven een impuls aan onze gevoelens. Architectuur roept een gevoel op. De historiserende architectuur van Volderstraat 39, 39a, b en c, brengt bij ons gevoelens van heimwee teweeg. De toren van Wijk raakt onze gevoelens van nietigheid en ootmoed. De Markt roept gevoelens op van gemeenschapszin, saamhorigheid en geborgenheid. De molen Rijn en Lek doet ons reflecteren over het kunnen van de

mens en hoever het ons gebracht heeft. In de eerste plaats denkt de mens niet in termen als mooi en lelijk. Nee, er wordt een gevoel in beweging gebracht dat zich vertaalt in een emotie die ons doet besluiten een gebouw mooi of lelijk te vinden. Mooi is gebaseerd op een positief gevoel en lelijk op een negatief gevoel. Dit alles maakt het moeilijk om belevingswaarde te kwantificeren.

Dat Wijk bij Duurstede door iedereen een mooie stad wordt gevonden, is aldus beschouwd de resultante van positieve gevoelens. Hoe zijn die gevoelens te peilen en te kwantificeren? Dit kan door af te gaan op de mentale kaart die de mensen hebben van Wijk bij Duurstede. Het begrip mentale kaart (mental map) komt uit de vakgebieden geografie en psychologie. Ieder individu structureert de ruimtelijke omgeving op zijn eigen manier. Een mentale kaart is een verinnerlijkte representatie van een bepaalde omgeving of plaats, gebaseerd op herinnering. Het is met andere woorden de perceptie van onze eigen leefomgeving, op basis van beperkte (selectieve) informatie en persoonlijke ervaringen. Het geeft niet alleen aan waar objecten en ruimten zich (volgens een bepaald individu) bevinden en hoe ze zich tot elkaar verhouden, maar zegt ook iets over de appreciatie ervan. Iedereen vormt een ander beeld van de werkelijkheid met positieve of negatieve beelden van de omgeving. Hoewel de mentale kaart in principe ook iets subjectief is, kan ze toch gemeten worden.

Hoewel inwendig, komt de mentale kaart tot uitdrukking in mondelinge verslagen, tekeningen, oordelen, hoeveelheid foto's die gemaakt zijn, literatuur, uitgezette wandelroutes, publicaties. Vraag een gemiddelde Nederlander die in Wijk bij Duurstede is geweest naar de stad en hij/zij noemt eerst de molen en kasteel Duurstede, daarna komen de kerk, de keermuur bij de Dijkstraat met het uitzicht, etc. In dat opzicht geeft de belevingswaarde ook de recreatieve of toeristische waarde van objecten aan. Kijk naar de oude ansichten van de stad, dan valt op dat sommige hoekjes niet of nauwelijks op de foto zijn gezet. Kijk op Google Earth of internet welk onderwerp de afbeeldingen over Wijk bij Duurstede hebben en je krijgt een aardig beeld wat gemeenschappelijk op de mentale kaarten van de mensen is gezet. In de literatuur bewegen de personages zich nimmer in de Vlierstraat, Wilhelminastraat of Julianastraat, maar altijd op de Markt, in de Peperstraat of Volderstraat.

Er bestaat dus een consensus in de mentale kaarten van individuen, maar deze beperkt zich vaak tot de topstukken. Op een lager niveau is de appreciatie moeilijker te meten. Mentale kaarten zijn heel grof en dus niet detaillistisch. Men zou iedere Wijkenaar een rapportcijfer moeten vragen

De machtige toren van de grote kerk roept een gevoel op van nietigheid en ootmoed.

De molen Rijn en Lek is symbool van menselijk vernuft.

De markt geeft mensen een gevoel van gemeenschapszin, saamhorigheid en geborgenheid.

De mentale kaarten van verscheidene mensen kent een soort consensus. Op Google Earth is deze consensus mooi af te lezen. De vierkante blokjes zijn foto's die men kan aanklikken en een beeld geven van de plek waar ze op de kaart zijn gepositioneerd. Ze zijn geplaatst door verschillende individuen over de gehele wereld. Er zijn concentraties zichtbaar rond het kasteel, bij de haven, bij molen Rijn en Lek.

per object om er achter te komen wat de belevingswaarde is van elk object. Misschien een idee als dit rapport op internet komt, maar het was niet mogelijk voor de samensteller om de belevingswaarde op die wijze vast te stellen. Daarom is bij de beoordeling van de belevingswaarde als volgt gewaardeerd. Objecten waarvan overduidelijk is dat ze op de mentale kaart staan krijgen een individueel cijfer. Objecten waarvan zeer duidelijk is dat ze negatieve gevoelens oproepen krijgen slechts een één als score, zoals bijvoorbeeld Oeverstraat 12-14 dat detoneert in de straat door zijn bedrijfsdeur op de begane grond en armzalige detaillering. Andere objecten worden in clusters beoordeeld, in deze gevallen de straat waarin ze staan. De mate waarin de straat op de mentale kaart staat gegrift, bepaalt de waardering.

De drie torenvoeten hebben drie verschillende waarderingen. De Han Loijentoren scoort samen met de Kraantoren het hoogst. Deze hoge score voor de Han Loijentoren is gelegen in het feit dat het hier de molenvoet betreft van de molen die Ruisdael heeft vereeuwigd in een schilderij. Het schilderij dat over de gehele wereld beroemd is, is de aanleiding van veel toeristen om eens in Wijk bij Duurstede te kijken. Eigenlijk komen ze af op de molen Rijn en Lek, maar sommige actieve toeristen bezoeken ook de torenvoet. Vaak gaat dat wel gepaard met een vorm van teleurstelling, want ze waren eigenlijk voor dit object gekomen. De Kraantoren heeft een gelijke score. Het verschil met de Han Loijentoren is dat de mensen niet speciaal op deze torenvoet afkomen, maar de torenvoet wel bezoeken omdat het een integraal onderdeel is van de beermuur. De Dijkstraat met de beermuur is een geliefde plek voor dagjesmensen. Ze zitten er op het terras, kijken over de rivier en bewonderen de gevelwand van de Dijkstraat en lopen een stuk beermuur af en bezoeken zo en passant de Kraantoren en maken kennis met een stuk Wijkse geschiedenis. Kinderen spelen er en hun fantasie wordt door dit restant geprikkeld. De toren Kostverloren staat minder hoog op de lijst van toeristen, maar staat wel op een plek waar veel Wijkenaren wandelen. Tijdens de wandeling aldaar draagt de torenvoet toch bij aan de beleving van de ontspanning.

Wetenschappelijke waarde

Zoals reeds vermeld: de wetenschappelijke waarde van een object ligt besloten in wat het object kan bieden aan extra kennis over de bouwhistorie in het algemeen en over de Wijkse geschiedenis. Het gaat om nadere bestudering van het object zelf. Het bestuderen van het object ter plekke is bestudering van de elementen in het interieur en het

Methode

exterieur. De uitvoering van een dergelijk onderzoek is het meest pragmatisch en effectief wanneer er een verbouwing plaats vindt. Het object wordt dan vaak gestript van zicht ontnemende lagen zoals pleister, behang, board, etc. en bovendien komt op een dergelijk tijdstip de privacy van eigenaren niet in gedrang. Voor gemeente en particulieren is een verbouwing het juiste moment om meer te weten te komen over een monument. Leegstand kan eveneens aanleiding geven tot bestudering, zeker als die leegstand aan afbraak vooraf gaat. In het algemeen geldt: hoe ouder het pand des te hoger de wetenschappelijke waarde. Maar de wetenschappelijke waarde kan ook bij een relatief jong pand nog hoog zijn wanneer deze in zijn geheel nog een gaaf exemplaar in zijn facetten van constructie en materiaal is. Een voorbeeld van een wetenschappelijk waardevol pand is de Nederhof. Een voorbeeld van een object van jongere leeftijd met hoge wetenschappelijke waarde is Klooster Leuterstraat 49 dat nog geheel origineel is uit 1895.

Bij de drie torenvoeten is de Kraantoren wetenschappelijk het meest interessant omdat bestudering van dit object meer nieuwe inzichten oplevert. Hier kunnen antwoorden gevonden worden over waterkering, over de infrastructuur bij een oude ingang van de stad, muurtorens in het algemeen, maar ook, omdat de Kraantoren qua opzet iets afwijkt, over het object zelf. De Han Loijentoren is iets minder waardevol omdat de restanten iets minder uniek zijn, maar weer waardevoller dan Kostverloren omdat de werkelijke oude restanten van deze minder intact zijn dan van de Han Loijentoren. Eigenlijk is bestudering van de torenvoeten meer archeologie dan bouwhistorie, maar archeologie is evenzeer een wetenschap als bouwhistorie. Dat besef is na een halve eeuw archeologisch onderzoek in de gemeente Wijk bij Duurstede wel aanwezig.

Architectonische of esthetische waarde

De architectonische waarde wordt enerzijds bepaald in hoeverre een object in architectonische zin een bepaalde stijl en karakteristiek vertegenwoordigt en anderzijds door de beeldkwaliteit van het gebouw, oftewel het esthetische component. Dit component is toegevoegd omdat in Wijk bij Duurstede relatief weinig stijlzuivere bouwkunst aanwezig is. De oorzaak hiervan ligt besloten in de hoge ouderdom van de objecten, dergelijke panden komen zelden stijlzuiver door de eeuwen heen. De esthetische waarde is een begrip dat net als belevingswaarde moeilijk kwantificeerbaar is. De esthetische waarde heeft onder meer te maken

De kelder van huis De Nederhof. Dit pand is vanwege zijn ouderdom en vele bouwsporen van hoge wetenschappelijke waarde.

Bouwtekening van Klooster Leuterstraat 49. Dit pand verkeerd nagenoeg nog in originele staat en heeft daardoor een wetenschappelijke waarde. Detail bouwtekening SAKRUH Wijk bij Duurstede 1852-1970 inv. nr 138, agenda 1895.

Van links naar rechts Peperstraat 40, 38-38a en 36 voor de verbouwingen. Foto omstreeks 1925, SAKRUH coll.Thieme.

met de beeldkwaliteit van een gebouw. De uitspraak Over smaak valt niet te twisten is voor tweërlei uitleg vatbaar. Iets is mooi of lelijk en daaraan valt niet te tornen of Wat mooi en lelijk is, is zo persoonsgebonden dat een discussie erover bij voorbaat zinloos is. Wat de betekenis ook mag zijn, we discussiëren wel degelijk over wat mooi en lelijk is. Er bestaan welstandscommissies die ons moeten behoeden voor te veel lelijke gebouwen in de stad. Vroeger heette deze commissie nog onomwonden schoonheidscommissies. De mening van de welstandscommissie leidt vaak tot felle discussies met architecten over de begrippen mooi en lelijk. Dit demonstreert al dat de genoemde uitspraak Over smaak valt niet te twisten een holle frase is.

De mening van individu en publiek over de esthetische waarde van architectuur verandert ook in de tijd. Neem bijvoorbeeld de bouwstijlen. Een bouwstijl is niets anders dan een samenhangende groep oplossingen voor een esthetisch probleem. Het is een gereedschapskist om een consistente visuele eenheid te creëren. De ene architect of bouwkundige lukt dat beter dan de andere. Binnen een bouwstijl cq smaak kan je nog steeds mooie en lelijke gebouwen tegenkomen. De kwaliteit wordt niet alleen bepaald door het setje stijlelementen dat men hanteert, maar ook door vorm, kleur, verhouding en detaillering. En dit zijn ook de criteria waarop de esthetische of architectonische waarde van de objecten zijn vastgesteld. Het accent ligt op de stilistische kwaliteit van het object. De maker van dit rapport is zich er terdege van bewust dat de esthetische waardebeoordeling van bebouwing altijd tot de nodige discussies zal leiden, daarom is de waarde in de meeste gevallen gemotiveerd en met redenen omkleed.

Het demonstreren van de waardering op esthetisch/architectonisch gebied aan de hand van de torenvoeten is niet verduidelijkend genoeg en derhalve weinig zinvol. De drie voorbeelden waarmee beter valt te demonstreren hoe te werk is gegaan, zullen we om die reden wat uitgebreider behandelen. In de Peperstraat staan drie panden naast elkaar die alle drie een verschillende waardering hebben gekregen. Het gaat om de panden Peperstraat 36, 38-38a en 40.

Peperstraat 36 scoort een 1. Dit pand werd in 1934/35 door de plaatselijke aannemer G.C. van Zoest ontworpen. Het ontwerp was in den beginne al niet sterk. Het bovenste stuk was traditioneel vormgegeven met een ouderwetse gootlijst en ouderwets aandoende vensters. De muurvlakken rond de vensters zijn gemetseld in een typisch jaren dertig metselverband: in elke laag twee strekken gevolgd door een kop en

Methode

zodanig dat de kop altijd boven en onder een stootvoeg tussen twee strekken ligt. De voegen zijn Dudokvoegen. Dit metselverband is veel toegepast door de beroemde Hilversumse architect W.M. Dudok die de voegen verdiept en iets afgeschuind liet aanbrengen, waardoor een contrastwerking ontstond en hemelwater toch niet het metselwerk kon binnendringen. Het gebruik van dit verband met genoemde voeg is als stijlelement in discrepantie met de vensters. De overgang van verdieping naar begane grond was een breed omlijste raampartij boven een luifel in een Dudok-achtige stijl. Onder de luifel bevond zich in het midden een diep gelegen ingang met etalageruiten zijdelings in de portiek en grote etalageruiten aan de straat. De moderniteit van dit deel van het ontwerp lag weer een stuk hoger dan de zone bovenlichten boven de luifel. Kortom een niet zo stijlvast ontwerp waarbij de verhoudingen van bijvoorbeeld de verschillende raamstijlen niet op elkaar afgestemd waren. Door het verwijderen van de bovenlichtenzone, het aanbrengen van horizontale planken en een pui die historiseert op het verkeerde tijdvak, is het geheel niet harmonischer geworden. Ook de toegevoegde dakkapellen zijn een maatje te groot en de extra toegevoegde ingang verstoort de symmetrie. Het wit geschilderde metselwerk levert weliswaar een interessant contrast op met de zwarte pui en vensters, maar door de diepe Dudokvoegen is de schaduwwerking zo groot dat het lijkt alsof het daadwerkelijk om witte bakstenen gaat met een soort grijze voeg. Het effect is heel anders dan van het buurpand nummer 38-38a. De gevel roept een soort vakantiehuisje-beeld op dat voor de Peperstraat toch minder passend is.

Peperstraat 38-38a is ook witgeschilderd, maar door de dichte voegen werkt de geschilderde gevel nu als één monochroom vlak. Nummer 38-38a is ook in de jaren dertig gebouwd en wel in 1930/31 naar een ontwerp van de Zeister architect A. Hoenink. Hier zien we een stijlvastere uitwerking van het ontwerp. De gootbak, de vensters en erker met glas-inlood harmoniëren wel met elkaar. Bijzonder is de hoge mansardekap met twee kapverdiepingen. Die hoogte was waarschijnlijk mogelijk doordat de voorganger van het pand drie bouwlagen telde. De keuze om de derde bouwlaag in kapvorm uit te voeren, is waarschijnlijk op economische gronden geschied. Architectonisch is dit element minder geslaagd en niet beeldconform de rest van de Peperstraat. Door vervanging van de pui in 1992 naar een ontwerp van Ton van der Woude is de harmonie van de gevel verstoord. Het ontwerp van de pui is niet slecht maar was meer geënt op het soort restaurant dat in de bedrijfsruimte zat, dan dat

Peperstraat 36 kort na de verbouwing. Foto omstreeks 1936, SAKRUH map Peperstraat, schenking Leendert Smit.

Peperstraat 36.

Peperstraat 38-38a.

Peperstraat 40.

aansluiting werd gezocht met de rest van het gebouw. Het pand scoort om bovengenoemde redenen een 2.

Het pand Peperstraat 40 is samen met Peperstraat 38-38a een bijzonder pand vanwege de aanwezigheid van drie bouwlagen. Dit pand is klassiek vormgegeven en de opbouw met afnemende hoogte per verdieping is duidelijk afleesbaar en geeft daarmee een duidelijke rangorde aan. De gevel is helder gecomponeerd. De verhouding gevel en dakopbouw is beter dan bij nummer 38-38a. De vermoedelijk eind negentiende-eeuwse pui detoneert niet en sluit qua kleur en verhouding goed aan bij de rest. Deze gevel vormt meer één geheel dan de vorige twee panden en scoort mede om die reden een 4, de op één na hoogste score.

Stedenbouwkundige of contextuele waarde

Het beschrijven en waarderen van objecten an sich levert gevaar op dat een object niet wordt gezien in zijn samenhang met de omgeving. Het woord samenhang zegt op zich al genoeg. Samenhang impliceert evenwicht, vloeiende overgangen, transities zonder schokken, dingen die op hun plaats zijn. De benoeming van deze waarde is vooral van belang bij objecten die op andere waarden geen punten maken. Een object kan historisch geen waarde hebben, doorsnee in het kwadraat zijn, niks bijdragen aan beleving, wetenschappelijk niets te bieden hebben, esthetisch niemand een genot op leveren maar toch contextueel van waarde zijn..., omdat het de juiste schaal heeft en zich voegt in de omgeving. Een non-descript pand waar niemand een traan om zou laten als het zou verdwijnen, kan vervangen worden door een gebouw dat uniek is, een trekpleister kan worden om zijn bijzondere architectuur en constructie en dat alles in zich heeft om geschiedenis te maken en later bestudeerd te worden, maar toch niet op zijn plaats is. Vervang de sociale woningbouw in de Wilhelminastraat door een gebouw van tien hoog ontworpen door een van de beroemdste moderne architecten ter wereld, dan zullen velen voelen en zeggen dat dat niet de plek is voor een dergelijk gebouw. Het verstoort namelijk een waarde op macro-niveau: het stedenbouwkundig weefsel. Het wordt een vlek in het weefsel. Niemand wil vlekken in zijn weefsels, ook al kan de kleur prachtig zijn, de vorm intrigerend en de structuur van de eruit voortkomende schimmel wetenschappelijk interessant.

Methode

Hoe staat het met de relatie van de torenvoeten met hun omgeving? De Kraantoren heeft de hoogste waardering vanwege haar plaats in de oude infrastructuur, die nog grotendeels aanwezig is in de omgeving. Als detail in een nog relatief gaaf aanwezige structuur is het van meer waarde dan de ingekapselde torenvoet van de Han Loijentoren. Ook Kostverloren heeft in zijn context meer waarde dan de Han Loijentoren. Het voetstuk staat na al die eeuwen nog steeds op de grens van stad en land. Voorbeelden van een hoge en lage stedenbouwkundige waardering zijn respectievelijk Markt 11 en Walplantsoen 2. Beide panden zijn vergelijkbaar gesitueerd op de hoek van een straat en een open ruimte. Markt 11 maakt door zijn grootte en rijke detaillering de Markt in balans door een waardige pendant te zijn van het er schuin tegenoverliggende stadhuis en de grootste breedte van de Markt visueel niet te magertjes af te sluiten. Ondanks de iets grotere schaal is het pand in evenwicht met de belendende bouwmassa's. Het is namelijk ook twee bouwlagen hoog en sluit qua typologie aan. Met Markt 11 als vertrekpunt vindt een vloeiende beweging plaats naar Markt 10 en 9, maar ook naar Maleborduurstraat 1/Volderstraat 2-4 en Markt 12. Vanuit de Peperstraat komt dit pand als eerste frontaal in zicht als bebouwing van de Markt. De grootte geeft al een indicatie dat men op de belangrijkste openbare ruimte van de stad komt, namelijk de Markt.

Hoe anders is het bij Walplantsoen 2! Twee gevelwanden vormen een hoek om het parkeerterrein Walplantsoen. Dit zijn visueel gezien mooie gevelwanden. Walplantsoen 4, 6 en 8 zijn door overeenkomst in bouwstijl en materiaal als een ensemble te kenmerken. Walplantsoen 5, 7 en 9 vormen ook een evenwichtige eenheid qua stijl. Maar daartussen staat Walplantsoen 2. Het lijkt of het pand uit de ruimte door een stelletje buitenaardse wezens daar is neer gesmeten, zo wezensvreemd is dit pand! De schaal van dit pand is totaal anders dan de belendende bebouwing. Het neemt enorm veel oppervlakte in, is slechts één bouwlaag hoog en ontbeert een schuine overkapping. Het cachet van dit hoekje van de stad wordt door dit bouwsel genadeloos naar beneden gehaald. De poortfunctie van het gebouw voor de Rijnstraat is wonderbaarlijk genoeg in pas met de belevingswaarde van de straat. Dat is een droeve constatering, maar het is misschien nog droeviger dat de oostelijk entree van de stad Wijk bij Duurstede zo bepaald wordt door Walplantsoen 2 en ook 10, terwijl de plek wel degelijk stedenbouwkundige potentie heeft. 'De schoonheid van de stad is de uitdrukking van haar geestelijke welvaart', schreef ooit de

Een modern 'spreekje' over Walplantsoen 2 in beelden....

stedenbouwkundige J.C.L.B. Pet. Het is niet moeilijk af te vragen wat de eerste indruk zal zijn over de geestelijke welvaart van Wijk bij Duurstede als een argeloze bezoeker van de stad, die zijn voertuig parkeert op Walplantsoen, geconfronteerd wordt met Walplantsoen 2.

Markt 11 als stedenbouwkundig ankerpunt in Wijk bij Duurstede

Achterstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
1	1	1	1	1	2	3	
2	1	1	1	1	1	1	
3	1	1	1	1	1	1	
4	4	4	2	3	1	2	
5	1	1	1	1	1	1	
6 t/m 16	1	1	1	1	1	1	
1?	1	1	1	1	1	1	
15-17	1	1	1	1	1	1	
18	5	5	5	5	5	5	
19	3	1	2	2	4	3	
20	1	1	1	3	1	3	
23	1	1	1	1	1	2	
bij 25	1	1	2	1	2	2	
25	2	1	2	1	3	2	
27	1	1	2	1	3	3	
29	3	2	2	1	3	4	
31	3	2	2	1	3	4	
36-36a	4	4	2	4	4	5	
38-42	3	3	2	2	4	4	
44	1	1	1	1	1	1	
46	3	2	2	2	3	3	
48-50	3	1	2	3	3	3	
52-70	1	1	1	1	1	1	

Achterstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
72	2	2	2	1	4	4	
76	2	3	2	1	4	3	
78	2	2	2	1	4	4	
80	2	2	2	1	4	4	

Apostelpad

2-6	1	1	1	1	1	1	
-----	---	---	---	---	---	---	--

Dijkstraat

1	2	2	5	1	3	5	
2	3	3	5	3	5	5	
3	4	2	5	4	5	5	
4	3	3	5	3	4	4	
5	4	4	5	4	5	5	
6	4	4	5	4	5	5	
7	2	3	5	1	2	5	
8	4	4	5	4	5	5	
9	4	3	5	4	5	5	
10	4	4	5	4	5	5	

Dijkstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
11	4	3	5	4	3	5	
12	4	3	5	4	4	5	
13	4	2	5	4	3	5	
14	4	4	5	4	5	5	
15	4	2	5	4	3	5	
16	3	2	5	4	4	5	
17	4	2	5	4	3	5	
18	2	2	5	2	2	5	
19	4	3	5	2	3	5	
21-23	1	1	5	1	2	5	
25-27	4	3	5	3	5	5	
29	5	5	5	5	5	5	
walmuur	5	2	5	1	3	5	
kraantoren	5	5	5	4	3	5	
waterpoort	5	2	5	1	3	5	
walhuis	3	1	2	1	2	4	

Haven

Utiliteitsgebouw 1	4	4	4	2	4	5	
Utiliteitsgebouw 2	4	2	3	1	3	4	
Utiliteitsgebouw 3	1	1	1	1	1	1	

Julianastraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
2	1	1	1	1	2	2	
4	1	1	1	1	1	2	
6	2	2	1	1	3	3	
8	2	2	1	2	4	4	
10	1	1	1	1	1	1	

Kerkstraatje

7	2	1	2	1	2	2	
---	---	---	---	---	---	---	--

Klooster Leuterstraat

1-3	4	3	3	4	4	5	
5	2	2	3	1	3	4	
6-8	1	1	1	1	1	1	
7-9	2	3	3	1	3	3	
10	1	1	1	1	1	1	
11	1	1	1	1	1	1	
12	2	1	1	1	1	2	
13	1	1	1	1	1	1	
14	2	1	3	1	2	3	

Klooster Leuterstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
15-19	3	1	3	1	1	2	
16	2	2	3	1	3	4	
18	5	4	3	2	5	5	
20-22a	1	1	1	1	1	1	
21	1	1	1	1	1	1	
trafohuis	2	3	3	1	4	4	
23-25	2	2	3	3	3	5	
24	3	2	3	1	3	4	
26	3	2	3	1	3	4	
28	4	4	3	4	4	4	
29	1	1	1	1	1	1	
31	4	4	4	2	5	4	
32	2	2	3	1	3	4	
33	5	3	3	5	5	4	
34	1	1	1	1	1	1	
35	5	4	3	1	3	4	
37	5	3	3	2	4	5	
41	2	2	3	4	4	3	
43	2	2	3	1	3	3	
45	2	1	3	1	2	3	
47	2	1	3	1	4	4	
49	3	4	5	1	5	5	
Hekpalen	4	4	3	4	4	4	

Kokkestraatje

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
bij Veldpoortstr. 6	2	1	1	1	1	1	
2	3	1	1	1	2	2	
4,a en b	1	1	1	1	3	1	
5 en annex	1	1	1	1	1	1	
6	1	1	1	1	1	1	
7 t/m 33	1	1	1	1	1	1	
8-8a	4	2	1	1	3	4	
10-12	1	1	1	1	1	1	
35	3	1	1	1	1	2	
37-39	4	2	1	1	3	4	

Kostverlorenpad

1	1	1	1	1	1	3	
1abc	1	1	1	1	2	2	
2	1	1	1	1	2	2	

Langs de wal

Kostverlorentoren	5	3	4	3	4	4	
Joodse begraafpls	5	5	5	3	4	5	

Langs de wal

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
1-3	3	2	2	2	3	3	
2	4	3	2	2	3	4	
4	3	2	2	2	3	4	
5	3	1	2	1	4	4	
Hoenderpoort	5	5	5	3	5	5	
6	5	5	5	5	5	5	
Muziektent	3	3	5	1	3	3	
10-12	3	2	2	2	3	3	
13-25	1	1	1	1	1	1	
14	5	4	2	4	3	5	
Torengoet	5	4	2	4	4	4	
27	1	1	2	1	3	3	
29	1	1	1	1	1	1	
31	1	1	1	1	1	1	
33	1	1	1	1	1	1	
35	1	1	1	1	1	1	
37	1	1	1	1	1	1	
39	1	1	2	1	2	2	
43	1	2	2	1	2	2	
47	1	1	2	1	2	2	
49	1	1	2	1	1	2	
51-53	1	1	1	1	1	1	
59-61	2	3	2	1	3	4	

Lekdijk Oost

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
2	3	2	3	1	2	4	
3-4	1	1	1	1	1	1	
Toren/molenvoet	5	4	5	4	2	3	
5	2	2	3	1	3	4	
6	2	3	3	1	3	4	

Maleborduurstraat

3-5	1	1	1	1	1	1	
6-8	1	1	1	1	1	1	
7	4	5	5	4	5	4	
9	4	3	3	4	5	4	
11	1	1	3	1	2	4	

Markt

Pompen	5	5	5	5	5	5	
Stoeppalen	5	5	5	2	4	5	
1	2	1	5	3	2	5	
2	2	2	5	1	3	4	
3	2	2	5	2	3	4	

Markt

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
4-5	4	3	5	1	4	4	
6	2	2	5	3	3	4	
7	4	3	5	4	3	4	
8	2	1	5	3	1	4	
9	4	4	5	4	2	4	
10	4	4	5	4	5	4	
11	4	5	5	4	5	5	
12	4	3	5	4	5	5	
13	4	3	5	4	5	4	
14-14a	5	5	5	5	5	5	
15abc	5	5	5	5	5	5	
16	5	5	5	5	5	5	
22	5	5	5	5	5	5	
24	5	5	5	5	5	5	
25	3	1	5	2	3	4	
26	4	4	5	4	5	4	
27	3	2	5	5	4	4	
28	4	2	5	3	4	5	
29	4	3	5	4	2	5	
30	4	3	5	4	4	4	

Mazijk

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
1	3	4	5	2	4	5	
2	2	2	2	1	4	5	
6	1	1	5	1	3	3	
16	3	1	5	1	3	5	
18	3	1	5	1	3	4	
20	3	1	5	1	3	4	

Muntstraat

1	1	1	1	1	1	1	
2	2	3	3	1	3	3	
3	1	1	3	1	2	2	
4	2	2	3	2	3	3	
5	2	1	3	2	4	3	
6-6a	1	2	3	1	4	4	
7	4	2	3	1	3	3	
8	1	2	3	1	4	4	
9-13	1	1	3	1	2	2	
10	2	1	3	1	4	4	
12	2	1	3	1	4	4	
14	2	1	3	1	4	4	
15	2	2	3	1	3	4	

Muntstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
16-18	4	4	4	2	4	5	
17	1	1	3	1	1	3	
19	1	1	3	1	1	3	
21-25	4	4	4	3	5	5	
22	2	2	3	1	3	4	
24	1	1	3	1	2	3	
26	2	2	3	2	3	3	
27-41	1	1	3	1	2	1	
28-30	3	2	3	1	3	3	
32-34	1	1	1	1	1	1	
36-38	4	5	5	3	5	5	
40	3	1	3	1	3	4	
40a-42	4	4	5	4	5	5	
43	1	1	3	1	2	3	
47	1	1	3	1	2	3	
49	2	1	3	1	4	4	
51	1	1	3	1	2	3	
53	1	1	3	1	2	3	
55	1	1	3	1	2	3	
57	2	1	3	1	3	4	
59	1	2	3	1	4	4	
61	1	1	3	1	1	3	
63	1	1	3	1	1	3	

Muntstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
65	2	2	3	2	4	4	

Nieuwstraat

1	1	1	1	1	1	1	
2-2a	1	1	1	1	1	1	
2b-4	2	2	2	1	2	2	
3-5	3	5	3	3	5	4	
6	1	1	2	1	2	2	
7	1	1	2	1	3	3	
8	1	1	2	1	2	2	
10	2	1	2	1	2	3	
11	4	5	3	2	4	4	
12-28	1	1	1	1	1	1	
13	3	1	2	2	3	4	
15	3	1	2	2	3	4	
17	3	3	2	2	2	3	
21	2	2	2	2	3	4	
23	4	4	2	4	4	5	

Nijendaalhof

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
1 t/m 12	1	1	1	1	1	1	

Oeverstraat

1-3	3	4	4	2	5	5	
2	4	3	4	4	4	4	
4	4	3	4	3	4	5	
5	3	2	4	2	4	3	
6	3	3	4	4	3	4	
7	3	4	4	3	4	5	
8	3	2	4	3	3	3	
9	4	3	4	4	3	5	
10	2	1	4	1	2	3	
11	4	4	4	4	3	4	
12-14	1	1	1	1	1	1	
13-15	4	3	4	4	4	4	
16	4	4	4	4	4	4	
17	2	2	4	1	3	4	
18	2	2	4	2	3	3	
19	4	4	4	4	5	5	
20	2	2	4	2	3	3	
21	5	5	5	5	5	5	

Oeverstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
Pomp	5	5	4	3	5	5	
21bis	4	3	4	2	5	5	
21a	3	1	4	2	2	3	
22-24	2	3	4	2	3	3	
23	3	2	4	3	3	3	
25	4	2	4	4	5	4	
26-28	4	3	4	3	4	5	
27	4	3	4	4	4	4	
29	3	2	4	2	2	3	
30	2	3	4	1	3	4	
31	2	2	4	1	3	5	
32	5	5	4	4	5	4	
33	2	2	4	1	3	5	
34	3	4	4	4	5	4	

Peperstraat

1-Markt 17	1	1	5	1	4	5	
2	4	4	4	5	3	4	
3	1	1	4	1	2	3	
4	4	3	4	4	4	4	
5	1	1	4	1	3	3	

Peperstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
6	4	3	4	4	4	4	
7-9	1	2	4	1	4	4	
8	4	5	4	4	4	5	
10	3	2	4	4	2	3	
11	2	2	4	2	3	4	
12	5	4	4	2	4	4	
13	2	2	4	2	4	4	
14	4	5	4	2	5	5	
15	4	4	4	5	4	5	
16	4	3	4	4	4	5	
17	3	2	4	5	3	3	
18	4	5	4	4	5	5	
19	3	2	4	4	3	3	
20	4	3	4	4	5	3	
21	2	1	4	1	1	3	
22	1	1	4	1	2	3	
23	4	3	4	4	4	4	
24	4	4	4	4	4	4	
25	2	3	4	3	3	4	
26-28	1	1	4	1	2	3	
27-29	4	3	4	4	4	4	
30	4	3	4	4	4	4	
31	3	2	4	3	3	3	

Peperstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
32-34	2	1	4	3	3	3	
33	2	1	4	1	1	2	
35	2	1	4	1	1	2	
36	1	1	1	1	1	3	
37	4	3	4	4	4	4	
38-38a	1	1	4	1	2	3	
39	3	3	4	5	4	4	
40	3	4	4	4	4	4	
41	4	4	4	3	5	4	
42	2	2	4	4	2	3	
44	4	3	4	4	4	4	
46	2	1	4	3	3	3	
48	4	3	4	4	4	4	
50	3	2	4	4	2	3	
52	3	4	4	2	2	5	

Plantsoensteeg

1-7	3	3	1	2	3	3	
2-12	1	1	1	1	1	1	
9	3	2	1	2	4	3	
14-18	1	1	1	1	1	1	
20	1	1	1	1	1	1	

Rijnstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
1	1	1	1	1	1	1	
1a	1	1	1	1	1	1	
2	1	1	1	1	2	2	
4	2	2	1	1	4	5	
6	1	1	1	2	2	2	

Singel

1	5	5	5	3	5	5	
2	4	4	5	4	5	5	
Bijgebouwen bij 2	2	4	5	1	5	5	

Veldpoortstraat

1	4	1	3	3	1	3	
2	4	3	3	5	3	5	
3	3	1	3	1	3	3	
4	3	1	3	2	1	3	
5-7	3	2	3	3	2	3	
6	1	1	3	1	1	3	
8-10	1	1	3	1	1	3	

Veldpoortstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
9	2	2	3	1	3	4	
11-13	3	2	3	3	4	3	
12	3	2	3	2	3	3	
14-16	2	2	3	2	3	3	
15	1	1	3	2	1	2	
17-17a	2	1	3	1	2	2	
18	1	1	1	1	1	1	
19-21	2	2	3	1	3	4	
26	1	1	3	1	2	3	
28	1	2	3	1	2	3	
Veldpoortrestant	5	4	3	3	3	5	

Vlierstraat

2-8	2	2	1	1	2	2	
10-16a	1	1	1	1	1	1	
18-24	1	1	1	1	1	1	
26-34	1	1	1	1	1	1	

Volderstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
2-4	3	2	3	3	4	5	
3	4	3	5	4	5	5	
5	5	3	3	4	4	4	
6	2	1	3	1	4	4	
7	5	3	3	4	4	4	
8-10	1	2	3	1	2	3	
9	3	4	3	3	5	5	
11	4	3	3	3	3	4	
12-12a	1	1	1	1	1	1	
13	4	4	3	4	5	4	
14	2	2	3	2	4	4	
15	4	4	3	4	4	4	
16-18	2	2	3	1	4	3	
17-23	1	1	1	1	1	1	
20	2	2	3	1	4	3	
22	3	2	3	1	3	4	
24	4	4	3	4	4	4	
25-35	3	2	3	2	2	3	
26-38	1	1	1	1	1	1	
37	4	5	3	5	5	5	
39	4	3	3	1	4	4	
39abc	1	3	3	1	4	4	
40	4	4	3	4	4	4	

Volderstraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
41abc	1	3	3	1	4	4	
42	3	2	3	2	3	3	
43	3	2	3	1	3	3	
44-46	1	1	3	1	2	3	
45	2	4	3	1	4	3	
47	2	1	3	2	3	4	
48	3	1	3	2	3	4	
48a	3	1	3	1	1	4	
49	1	1	3	1	2	4	
50	1	1	3	1	2	2	
52	1	1	3	1	1	2	
54	1	1	3	1	3	3	

Walplantsoen

2	1	1	1	1	1	1	
3	2	2	2	2	3	4	
4	3	1	3	1	3	4	
5-7	2	1	3	2	3	4	
6	2	3	3	1	3	3	
8	2	2	3	1	3	4	
9	4	3	3	4	4	5	

Walplantsoen

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
10	1	1	1	1	1	1	
12	1	1	1	1	1	1	
14	3	1	2	1	2	2	
16	3	1	2	1	3	2	
18-20	1	1	2	1	2	3	
22	2	2	2	1	4	4	
24	4	4	4	4	4	5	
26	1	1	2	1	1	4	
28	4	4	2	4	4	5	

Wildemansteeg

1	1	1	1	1	1	1	
2-6	1	1	2	1	3	3	
3	1	1	1	1	1	1	
8	2	2	2	1	4	5	

Wilhelminastraat

2a	3	2	1	1	4	4	
4-8	2	2	1	2	2	3	

Wilhelminastraat

Waardering

Nummer/object	Geschiedkundig/historisch	Uniciteit	Beleving	Wetenschappelijk	Architectonisch/esthetisch	Stedenbouwkundig/context	Kleurcode waardenkaart
5	3	2	1	2	3	4	
10	1	1	1	1	2	2	
13-17	1	1	1	1	3	4	
14	1	1	1	1	2	2	
18-28	1	1	1	1	1	1	
19-29	1	1	1	1	1	1	
31-35	1	1	1	1	1	1	
32-34	2	2	1	1	2	2	
36-56	2	2	1	1	2	2	
37	1	1	1	1	1	1	
39	1	1	1	1	2	2	
41-47	1	1	1	1	1	1	
58	2	1	1	1	2	2	
60-62	3	2	1	2	3	4	
Pomp op M.Plein	1	1	2	1	3	3	